

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ ІМЕНІ ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО»

Кухта М. П.

СОЦІОЛОГІЯ ТА ПСИХОЛОГІЯ КРИЗ ТА КОНФЛІКТІВ

Комплекс навчально-методичного забезпечення дисципліни

Навчальний посібник

Рекомендовано Методичною радою КПІ ім. Ігоря Сікорського
як навчальний посібник для здобувачів ступеня бакалавра
за освітньою програмою «Врегулювання конфліктів та медіація»
спеціальності С5 Соціологія
Електронне мережеве навчальне видання

Київ

КПІ ім. ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО

2026

УДК 316.48:159.944(075.8)
К87

Автор: *Кухта Мирослава Павлівна*, доктор соціологічних наук

Рецензент: *Соболева Н.І.*, доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту соціології НАН України

Відповідальний редактор: *Багінський А.В.*, кандидат політичних наук, доцент кафедри соціології

*Гриф надано Методичною радою КПІ ім. Ігоря Сікорського
(протокол №8 від 4.06.2026 р.)
за поданням вченої ради факультету соціології і права
(протокол № 12 від 03.06.2026 р.)*

Соціологія та психологія криз та конфліктів. Комплекс навчально-методичного забезпечення дисципліни [Електронний ресурс] : навч. посіб. для здобувачів ступеня бакалавра за освіт. програмою «Врегулювання конфліктів та медіація» спец. С5 Соціологія / КПІ ім. Ігоря Сікорського ; автор: М.П. Кухта. – Електрон. текст. дані (1 файл). – Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2026. – 166 с.

У комплексі навчально-методичного забезпечення навчальної дисципліни викладено зміст і структуру курсу, висвітлено основні теоретичні та емпіричні підходи до дослідження кризових процесів і конфліктів у сучасній соціології та психології. Видання містить перелік тем навчальної дисципліни, конспекти лекцій, плани семінарських занять, питання для поточного та підсумкового контролю. Особливу увагу приділено формуванню базових знань щодо природи кризових явищ і конфліктів, а також особливостям їх аналізу в соціально-психологічному вимірі. Наведено навчально-методичні матеріали для опрацювання дисципліни та запропоновано завдання і питання для самоконтролю здобувачів освіти. Комплекс навчально-методичного забезпечення призначений для здобувачів ступеня бакалавра за спеціальністю С5 Соціологія. Видання буде також корисним для викладачів закладів вищої освіти, аспірантів, а також усіх, хто цікавиться проблематикою кризових процесів і конфліктів у соціальному середовищі.

УДК 316.48:159.944(075.8)

Реєстр. № НП 25/26-487. Обсяг 6,9 авт. арк.

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
проспект Берестейський, 37, м. Київ, 03056
<https://kpi.ua>

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 5354 від 25.05.2017 р.

Зміст

I. ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ.....	5
II. МЕТА ТА ЗАВДАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ.....	6
III. ЗМІСТ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ.....	8
IV. ЛЕКЦІЙНІ ЗАНЯТТЯ.....	12
Розділ 1. Теорія соціальних конфліктів і кризових процесів.....	12
Лекція 1. Соціальні конфлікти і кризи як об'єкти міждисциплінарного аналізу.....	12
Лекція 2. Моделі соціальної конфліктності в сучасній соціології і психології.....	27
Лекція 3. Афективні механізми конфлікту і роль емоцій у колективній поведінці.....	46
Розділ 2. Інституційні та інформаційні виміри соціальних криз.....	64
Лекція 4. Кризові процеси в інституційних системах: від легітимності до розпаду.....	64
Лекція 5. Цифрові платформи як агенти соціальної поляризації та конфлікту.....	81
Лекція 6. Формування і трансформація громадської думки в умовах соціальних потрясінь.....	94
Розділ 3. Соціальна структура, культура і пам'ять у конфліктних процесах.....	106
Лекція 7. Демографічна структура соціальних конфліктів (вікові, статеві, поколіннєві розломи).....	106
Лекція 8. Колективна травма і соціальна пам'ять у формуванні посткризових ідентичностей.....	119
Лекція 9. Соціальні технології подолання конфліктів та формування суспільної стійкості.....	136
V. СЕМІНАРСЬКІ (ПРАКТИЧНІ) ЗАНЯТТЯ.....	148

VI. ПОЛІТИКА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ.....	151
VII. ОЦІНЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ (PCO).....	155
VIII. РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА.....	159
ДОДАТОК 1 Завдання до МКР.....	161
ДОДАТОК 2 Питання до заліку.....	163

I. ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ

Навчальна дисципліна «Соціологія та психологія криз та конфліктів» передбачена навчальним планом факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», розробленим відповідно до освітньо-професійної програми «Врегулювання конфліктів та медіація» підготовки бакалаврів спеціальності С5 Соціологія.

Дисципліна належить до обов'язкових компонент циклу професійної підготовки.

Предмет навчальної дисципліни – соціологічні та психологічні аспекти дослідження кризових явищ і соціальних конфліктів, що виникають у суспільстві в умовах структурної напруги, інституційної трансформації, міжгрупової конкуренції та цифрової поляризації.

Дисципліна забезпечує інтеграцію знань з соціології, соціальної психології, соціології громадської думки, соціології культури, соціології конфлікту, а також інструментальних підходів до аналізу криз та конфліктів у сучасному соціальному середовищі. Вивчення дисципліни сприяє розвитку аналітичного мислення, навичок міждисциплінарного аналізу, вміння виявляти та моделювати соціальні ризики та конфлікти, оцінювати наслідки кризових процесів, формулювати стратегії їх подолання на індивідуальному, груповому та суспільному рівнях.

Навчальна дисципліна вивчається впродовж одного семестру, розрахована на 90 годин (3 кредити ECTS), з них 18 годин – лекції, 18 годин – семінарські заняття, 54 годин – самостійна робота студентів.

Комплекс навчально-методичного забезпечення включає плани лекцій і семінарів, тематику самостійної роботи, перелік рекомендованих джерел і кейсів, методичні вказівки до оцінювання.

Форма підсумкового контролю – залік.

II. МЕТА ТА ЗАВДАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Предметом навчальної дисципліни є суперечливий стан особистості, спільнот і суспільств під час структурних і ціннісних перебудов, кризи попередніх сценаріїв життєдіяльності як у глобальному просторі, так і в національних вимірах.

Метою дисципліни є збагачення, розширення та доповнення процесів формування у студентів тих компетентностей, які набуваються при вивченні нормативних освітніх компонентів. Мета досягається через формування у студентів розуміння природи соціальних криз та конфліктів, їхніх чинників, наслідків і способів врегулювання, а також набуття навичок аналізу соціальної напруги, колективної травми та посткризової трансформації суспільства.

Мета досягається через реалізацію наступних завдань дисципліни:

- розглянути основні соціологічні та психологічні концепції соціальних криз та конфліктів;
- проаналізувати соціально-психологічну динаміку конфліктів і роль емоцій у масовій поведінці;
- з'ясувати вплив інституційних змін, цифрових платформ, громадської думки, демографічних чинників і культури на розвиток соціальних напружень;
- розкрити феномени соціальної пам'яті, колективної травми та посткризової ідентичності;
- дослідити соціальні технології подолання конфліктів та формування культури стійкості;
- сформувати здатність застосовувати аналітичні інструменти для вивчення кризових і конфліктних процесів у суспільстві;
- розвинути навички ідентифікації конфліктогенних ситуацій та їх вирішення засобами медіації, фасилітації та миротворчої комунікації.

Відповідно до освітньо-професійної програми студенти після засвоєння навчальної дисципліни мають продемонструвати такі результати навчання:

- здатність застосовувати знання в практичних ситуаціях (ЗК01);

- здатність діяти соціально відповідально та свідомо **(ЗК06)**;
- навички міжособистісної взаємодії **(ЗК07)**;
- здатність оперувати базовим категоріально-понятійним апаратом соціології **(ФК01)**;
- здатність до опанування та використання основних класичних та сучасних соціологічних теорій **(ФК02)**;
- здатність здійснювати аналіз соціальних причин та наслідків конфлікту **(ФК09)**;
- використовувати понятійний апарат соціології в освітній, дослідницькій та інших сферах професійної діяльності **(РН01)**;
- пояснювати закономірності та особливості розвитку і функціонування соціальних явищ у контексті професійних задач **(РН04)**;
- ефективно виконувати різні ролі (зокрема організатора, комунікатора, критика, генератора ідей, виконавця тощо) у команді в процесі вирішення фахових задач **(РН06)**;
- розуміти соціологічні теорії конфліктів та миру, причин та особливостей перебігу регіональних та етнічних конфліктів у світі, методів та процедур їх врегулювання та попередження **(РН13)**.

III. ЗМІСТ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Розділ 1. Теорія соціальних конфліктів і кризових процесів

Тема 1. Соціальні конфлікти і кризи як об'єкти міждисциплінарного аналізу.

Тема 2. Моделі соціальної конфліктності в сучасній соціології і психології.

Тема 3. Афективні механізми конфлікту і роль емоцій у колективній поведінці.

Розділ 2. Інституційні та інформаційні виміри соціальних криз

Тема 4. Кризові процеси в інституційних системах: від легітимності до розпаду.

Тема 5. Цифрові платформи як агенти соціальної поляризації та конфлікту.

Тема 6. Формування і трансформація громадської думки в умовах соціальних потрясінь.

Розділ 3. Соціальна структура, культура і пам'ять у конфліктних процесах

Тема 7. Демографічна структура соціальних конфліктів (вікові, статеві, поколіннєві розломи).

Тема 8. Колективна травма і соціальна пам'ять у формуванні посткризових ідентичностей.

Тема 9. Соціальні технології подолання конфліктів та формування суспільної стійкості.

Навчальні матеріали та ресурси

Для успішного вивчення дисципліни достатньо опрацьовувати навчальний матеріал, який викладається на лекціях, а також ознайомитись з літературою.

Навчальний контент

Лекційні заняття

Лекція 1. Соціальні конфлікти і кризи як об'єкти міждисциплінарного аналізу

Категоріальний апарат понять «соціальний конфлікт» і «соціальна криза» у сучасних соціальних науках. Межі та співвідношення понять. Аналіз соціальної напруги у класичній та сучасній соціології (К. Маркс, Г. Зіммель, Е. Дюркгайм, З. Бауман, У. Бек). Поняття «кризова ситуація» в структурно-функціональному

аналізі (Т. Парсонс) та у сучасних теоріях системних збоїв (Н. Луман). Психологічні концепції кризи особистості: від класичних підходів (З. Фрейд, Е. Еріксон, В. Франкл) до когнітивно-біхевіористських моделей (Д. Канеман, Р. Лазарус).

Лекція 2. Моделі соціальної конфліктності в сучасній соціології і психології

Теорія соціального конфлікту у працях К. Маркса, Р. Дарендорфа і Л. Козера. Легітимність і нелегітимність конфлікту як соціологічні категорії. Конфліктна взаємодія у символічному інтеракціонізмі в інтерпретації Г. Блумера і Е. Гофмана. Когнітивно-біхевіористська та емоційно-експресивна парадигма у психологічному аналізі конфліктної поведінки. Конфлікт у системному підході Н. Лумана та в концепціях ескалації Л. Понто, Дж. Бертона і Г. Шелленберга.

Лекція 3. Афективні механізми конфлікту і роль емоцій у колективній поведінці

Афекти та емоції як чинники колективної дії у класичних теоріях масової поведінки. Психоаналітична інтерпретація емоційної природи соціального конфлікту. Емоційна напруга як основа деструктивної поведінки у соціальних контекстах. Механізми соціального зараження, фрустрації та афективного катарсису у групових процесах. Афективна мобілізація як ресурс протестної активності.

Лекція 4. Кризові процеси в інституційних системах: від легітимності до розпаду

Теоретичні підходи до розуміння соціальних інститутів як носіїв нормативної стабільності (Е. Дюркгайм, П. Бергер). Інституційна криза та делегітимація як системна характеристика соціального розладу (Ю. Габермас, Д. Істон, Г. Алмонд). Соціальна дезінтеграція, інституційний вакуум і аномія в контексті кризової динаміки (Р. Мертон, Н. Смелзер). Посттоталітарна недовіра як синдром у перехідних суспільствах і інституційна руїна як фаза глибокого конфлікту (Р. Інгларт, М. Кастельс).

Лекція 5. Цифрові платформи як агенти соціальної поляризації та конфлікту

Медіа-ефекти як фактор формування соціальної напруги та погляди М. Маклюєна, Е. Ноель-Нойманн і Дж. Томпсона. Соціальні мережі як простір афективної мобілізації та конструювання протестних ідентичностей у підходах З. Баумана і С. Зубофф. Алгоритмічні бульбашки, ехо-камери та концепт «digital populism» у дослідженнях П. Говарда і З. Туфекчі. Репертуари цифрового протесту і логіка конфлікту в мережевому суспільстві у трактуванні М. Кастельса.

Лекція 6. Формування і трансформація громадської думки в умовах соціальних потрясінь

Теорія громадської думки як система соціального контролю та феномен мовчазної більшості у підходах У. Ліппмана і Е. Ноель-Нойманн. Суспільні хвилі емоцій і феномен моральної паніки у трактуванні С. Коена і К. Критчера. Роль мас-медіа у конструюванні колективних уявлень і страхів під час соціальних криз. Психосоціальні механізми дезорієнтації та роль фреймінгу і праймінгу у формуванні масової свідомості.

Лекція 7. Демографічна структура соціальних конфліктів (вікові, статеві, поколіннєві розломи)

Структурно-демографічний підхід до аналізу соціальних конфліктів у працях Д. Голдстоуна та П. Терчина. Теорії поколінь і поколіннєві розломи в підходах К. Манхейма, Н. Хау та В. Штрауса. Гендерна поляризація і соціальні ролі в кризових контекстах як чинники напруженості та конфлікту. Біографічний цикл, сексуальність і тіло як джерела соціального конфлікту в теоріях М. Фуко та Д. Батлер.

Лекція 8. Колективна травма і соціальна пам'ять у формуванні посткризових ідентичностей

Поняття колективної травми та теорія культурної травми у працях Дж. Александера. Травматичний досвід як маркер групової ідентичності та

механізм колективної солідарності. Меморіальні практики, соціальне конструювання минулого і політика пам'яті. Забуття, замовчування та інституціоналізація пам'яті як стратегії регулювання суспільної свідомості. Психологія міжпоколіннєвого передавання травми та пам'ять як ресурс постконфліктної інтеграції (М. Гірш і В. Волкан).

Лекція 9. Соціальні технології подолання конфліктів та формування суспільної стійкості

Поняття соціальних технологій у сучасній соціології та конфліктології. Інструменти регулювання соціальних відносин і моделі колективної взаємодії в умовах кризи. Теоретичні засади суспільної стійкості як динамічного балансу системи.

Інституційні технології врегулювання конфліктів у глобальній та українській практиці. Посередництво, переговори, відновне правосуддя, комісії правди і примирення як механізми суспільного відновлення. Етичний вимір справедливості та публічного вибачення. Комунікативні технології подолання конфліктів у контексті теорії комунікативної дії Юргена Габермаса. Дискурсивна етика, деліберативна демократія, фасилітація і медіація як інструменти відновлення довіри. Культурно-символічні технології конструювання солідарності та колективної ідентичності. Соціальні наративи, мистецтво і меморіальні практики як ресурси суспільного згуртування.

IV. ЛЕКЦІЙНІ ЗАНЯТТЯ

Розділ 1. Теорія соціальних конфліктів і кризових процесів

Лекція 1. Соціальні конфлікти і кризи як об'єкти міждисциплінарного аналізу

Мета: сформувати цілісне розуміння категоріального апарату соціальних конфліктів та криз, ознайомити з класичними та сучасними теоретичними підходами до аналізу соціальної напруги, кризових ситуацій на макро- та мікрорівнях.

План

1. Категоріальний апарат понять «соціальний конфлікт» та «соціальна криза» в сучасних соціальних науках.
2. Аналіз соціальної напруги в класичній та сучасній соціології.
3. Поняття кризової ситуації в структурно-функціональному аналізі та в сучасних теоріях системних збоїв.
4. Психологічні концепції кризи особистості.

1. Категоріальний апарат понять «соціальний конфлікт» та «соціальна криза» в сучасних соціальних науках

У сучасній соціології, політології та соціальній психології поняття «соціальний конфлікт» та «соціальна криза» належать до ядра аналітичного апарату, що описує динаміку суспільних процесів у фазах нестабільності, трансформації та порушення рівноваги. Хоча в публічному дискурсі ці терміни часто використовуються як синоніми, в академічній традиції вони мають чітке розмежування за предметним полем, рівнем аналізу та аналітичною функцією.

Соціальний конфлікт – це форма соціальної взаємодії, що характеризується опозицією цілей, інтересів, норм чи цінностей між індивідами або групами, яка втілюється у відкритій боротьбі, опорі або латентній напрузі. Він є атрибутивним станом будь-якої соціальної системи, що передбачає плюралізм акторів із неоднорідною структурою мотивацій. Конфлікт функціонує як механізм соціальної

еволюції, дестабілізації або відновлення рівноваги залежно від структури, масштабу та глибини суперечності.

У класичній соціології (К. Маркс, Г. Зіммель, Л. Козер, Р. Дарендорф) конфлікт розглядається як фундаментальна характеристика соціальних відносин, що є передумовою розвитку, трансформації суспільства та його структури (Coser, 1956; Dahrendorf, 1988). Конфлікт є процесуальною, динамічною формою соціального антагонізму, яка може набувати як відкритих, так і латентних форм.

Соціальна криза не обов'язково зводиться до відкритої боротьби чи протистояння. Це порушення функціональної або нормативної інтеграції соціальної системи, яке має системний характер, зачіпає фундаментальні інституційні структури та виводить соціальний організм за рамки адаптивних можливостей. У цьому сенсі криза є індикатором дисфункціональності (за Т. Парсонсом) або точкою біфуркації (в термінах синергетики), яка може завершитися як стабілізацією, так і системним розпадом.

Якщо конфлікт є специфічним механізмом соціальної взаємодії, то криза характеризується як системна патологія, злам або перевантаження ключових регулятивних механізмів, що забезпечують функціонування суспільства як цілісного утворення. У структурно-функціональному підході (Т. Парсонс, Н. Луман) криза осмислюється як втрата рівноваги в адаптивних або інституційних підсистемах, що ставить під загрозу відтворення нормативної моделі соціального порядку.

Конфлікт і криза різняться за аналітичним статусом, рівнем прояву та соціологічною функцією. Порівняльний аналіз основних параметрів представлено в таблиці нижче.

Таблиця 1.1. Порівняльна характеристика соціального конфлікту та соціальної кризи

Параметр	Соціальний конфлікт	Соціальна криза
Природа	Відкритий або латентний антагонізм суб'єктів	Деструкція механізмів саморегуляції та легітимації
Рівень	Мікро-, мезо-, макрорівень (індивіди, групи, класи, нації)	Системний рівень (політичний, економічний, культурний, цивілізаційний)
Спрямованість	На захист або досягнення інтересів, ресурсів	На перебудову або втрату функціональної цілісності
Форма вияву	Активне протистояння (страйк, протест, бунт, війна)	Дезінтеграція, дестабілізація, апатія, нормативна дезорієнтація
Поведінкові патерни	Агресія, мобілізація, солідаризація	Тривога, фрустрація, регресія, зниження адаптивності
Психосоціальна динаміка	Утворення ідентичностей через опозицію	Ерозія ідентичностей, амбівалентність, екзистенційна дезорієнтація

Конфлікт є структурною характеристикою взаємодії акторів, тоді як криза – системною характеристикою стану. Їх співвідношення складне: конфлікт може бути тригером кризи (наприклад, масові протести в авторитарному режимі), а криза – каталізатором конфлікту (економічна рецесія, що викликає класові або міжетнічні зіткнення).

У рамках соціогуманітарної науки також існують психологічні моделі розуміння кризи. В. Франкл інтерпретує кризу як точку екзистенційного вибору між нігілізмом та сенсом. Е. Еріксон бачить її як стадію розвитку особистості, де вибір між ідентичністю та розгубленістю є нормативним моментом зрілості. У З. Фрейда криза є симптомом невирішеного конфлікту між Ід, Его та Супер-Его.

З погляду структурного аналізу (Т. Парсонс, Н. Луман), криза фіксується як розрив між підсистемами адаптації, інтеграції, підтримки та цілей. Зокрема, дисфункція нормативної підсистеми (політичної легітимності) тягне за собою ерозію ціннісного консенсусу, що провокує глибоку ідентифікаційну кризу громадян.

У філософії історії (О. Шпенглер, А. Тойнбі) криза трактується як закономірний етап циклічного розвитку цивілізацій, що не обов'язково супроводжується відкритим конфліктом, але може слугувати його джерелом.

Аналітичне розрізнення конфлікту та кризи дозволяє уникнути редукціонізму та спрощених інтерпретацій у процесі дослідження соціальних трансформацій, забезпечуючи вищу точність у формулюванні гіпотез, прогнозів та прикладних стратегій подолання деструктивних процесів у суспільстві.

2. Аналіз соціальної напруги в класичній та сучасній соціології

Проблематика соціальної напруги як прояву напівстабільного стану, що передуює або супроводжує конфлікт та кризу, є фундаментальним предметом аналізу в класичній соціології. Різні школи та мислителі XIX – початку XX століття інтерпретували напруження в суспільстві крізь призму концептуальних засад власних парадигм. Особливу значущість для сучасного міждисциплінарного вивчення цієї тематики мають підходи К. Маркса, Г. Зіммеля та Е. Дюркгейма, які запропонували відмінні, хоча частково взаємодоповнювальні моделі пояснення природи соціальної напруги.

Карл Маркс аналізував соціальну напругу як системний результат антагоністичної природи класової структури капіталістичного суспільства. У марксистській оптиці соціальна напруга виникає не як випадковий стан, а як неминучий наслідок експлуатаційних відносин між класами, що володіють чи не володіють засобами виробництва.

Маркс розглядав напругу як форму прихованого або відкритого протистояння, яке закладається в базисі матеріального виробництва та поступово виливається в класову боротьбу. У його моделі напруга набуває кумулятивного характеру, зростаючи внаслідок концентрації капіталу, поляризації інтересів, посилення відчуження результатів праці, загострення протиріч між продуктивними силами та виробничими відносинами.

Для марксизму соціальна напруга – це **маркер структурної несправедливості**, що має революційний потенціал та сприяє переходу до нового типу суспільного устрою. Марксова теорія класової боротьби передбачає, що під час перехідних періодів (наприклад, від феодалізму до капіталізму або від капіталізму до комунізму) соціальна напруга досягає критичної точки. Це виявляється в посиленні революційної свідомості робітничого класу, формуванні організованих форм опозиції, розвитку альтернативних ідеологій.

Центральним поняттям марксистського аналізу є протиріччя між розвитком продуктивних сил і застарілими виробничими відносинами, що створює структурну напругу, яка неминуче розв'язується через революційну трансформацію.

Георг Зіммель запропонував більш психологізований та функціональний підхід до аналізу соціальної напруги. У своїй праці «Соціологія конфлікту» він інтерпретує напругу як нормальну та навіть функціональну частину соціальної взаємодії. Конфлікт та напруга, на думку Зіммеля, є формами соціалізації, які дозволяють зберігати єдність групи через відновлення порушеної рівноваги.

Зіммель звертає увагу на мікросоціальні витоки соціальної напруги: амбівалентність емоцій, відчуття несправедливості, внутрішньогрупову конкуренцію, нерівновагу в системі ролей, статусів та очікувань.

Його аналіз підкреслює динамічну природу соціального життя, де напруга є постійним фоном взаємодії, який не завжди призводить до конфлікту, але стимулює оновлення зв'язків та норм.

Найважливішим внеском Зіммеля є його концепція того, що конфлікт може мати інтегративну функцію. Зовнішній конфлікт, спрямований проти іншої групи, може посилити внутрішню солідарність та згуртованість своєї групи. Крім того, Зіммель виділяє несумісність конфліктів як механізм обмеження екстремальності протистояння: коли суспільство розділено на багато перехресних напруг та опозицій, жоден конфлікт не набуває абсолютної ваги. Ця теза особливо значима

для розуміння стабільності плюралістичних суспільств, де наявність множинних розділених конфліктних ліній запобігає поляризації на два радикальних табори.

Еміль Дюркгайм, будучи представником структурно-функціональної парадигми, аналізував соціальну напругу крізь призму відхилень від нормативного порядку. У центрі його теоретичних пошуків питання солідарності та соціальної інтеграції.

Напруга, згідно з Дюркгаймом, виникає в умовах аномії – стану, коли інституційні регулятори втрачають ефективність, а індивіди позбавляються чітких орієнтирів для поведінки. Особливу увагу він приділяє трансформаційним періодам: модернізації, індустріалізації, урбанізації, які призводять до розриву традиційних форм спільнотної солідарності.

Дюркгайм розрізняє дві форми солідарності: механічну солідарність, засновану на подібності та традиції, характерну для доіндустріальних суспільств, та органічну солідарність, засновану на диференціації та взаємній залежності, характерну для індустріальних суспільств.

Соціальна напруга виникає під час переходу від механічної до органічної солідарності, коли старі норми втрачають силу, а нові ще не встановилися. Цей процес супроводжується девіацією, аномією та моральною дезорієнтацією. Проте Дюркгайм вбачає в цьому не лише деструкцію, а також можливість встановлення більш гнучкої та адаптивної системи норм, яка відповідає складнішій суспільній організації.

Рівень соціальної напруги можна виміряти через показники девіації та аномії в суспільстві: чим вищі показники самогубств, крадіжок, розлучень та інших форм девіантної поведінки, тим вищий рівень соціальної напруги та дезінтеграції.

У класичній соціології соціальна напруга не є уніфікованим або статичним феноменом. Три парадигми пропонують різні аналітичні виміри: марксистський вимір як симптом структурного антагонізму, що виникає з об'єктивних економічних суперечностей; зіммелівський вимір як форма динаміки соціальних

зв'язків, яка виконує інтегративну функцію на мікросоціальному рівні; дюркгаймівський вимір як індикатор порушення соціальної рівноваги, що пов'язаний з розривом нормативного консенсусу.

Така багатовимірність підходів дозволяє розглядати соціальну напругу не лише як передконфліктний стан, а як складний процес, вкорінений у взаємодії індивідуального, групового та системного рівнів соціальної організації.

Сучасна соціологія, особливо в контексті неоінституціональних та мережевих підходів, синтезує ці три класичні парадигми, розглядаючи соціальну напругу як багатофакторний феномен, що включає об'єктивні структурні суперечності та ресурсні асиметрії (марксистський вимір), мікросоціальні механізми взаємодії, емоційні стани та психологічні механізми адаптації (зіммелівський вимір), нормативно-інституційні деструкції, порушення легітимності та символічні конфлікти (дюркгаймівський вимір). Така комплексна оптика дозволяє краще розуміти передумови виникнення конфліктів та криз, а також механізми їх можливого розв'язання та соціальної реконсиліації.

3. Поняття кризової ситуації в структурно-функціональному аналізі та в сучасних теоріях системних збоїв

У структурно-функціональній традиції соціології, яскравим представником якої був Талкотт Парсонс (1902-1979), соціальна система постає як складноорганізований, саморегульований механізм, що прагне до рівноваги, відтворення стабільності та адаптації до змін. У цьому контексті поняття соціальної кризи не є суто деструктивним або надзвичайним явищем, а становить особливий тип функціонального збою, який вказує на порушення гармонії між інституційними ролями, нормами та очікуваннями.

У праці «The Social System» (Parsons, 1951) Парсонс описує соціальні системи як складні утворення, що реалізують чотири ключові функції, необхідні для їхнього існування, відому як AGIL-парадигму: адаптація (A) представлена економічною підсистемою, що забезпечує пристосування до зовнішнього середовища та

мобілізацію ресурсів; досягнення цілей (G) реалізується через політичну підсистему, що формулює та реалізує колективні цілі; інтеграція (I) здійснюється системою соціального контролю та права, що координує дії та підтримує внутрішню єдність; латентність (L) забезпечується культурно-освітньою підсистемою, що передає цінності та підтримує нормативні зразки.

Кризова ситуація, згідно з Парсонсом, виникає тоді, коли одна або кілька функціональних підсистем перестають виконувати свої завдання, а інші не можуть компенсувати цей дефіцит. Наприклад, у разі політичного паралічу (функція G) система втрачає спроможність формулювати та реалізовувати колективні цілі. Якщо освітні та культурні інститути (L) не здатні забезпечити передачу нормативних зразків, суспільство переживає ціннісну дезорієнтацію, що проявляється в зниженні нормативного консенсусу, моральному релятивізмі та фрагментації культурного простору.

Таблиця 1.2. Функції соціальної системи та відповідні типи криз за Т. Парсонсом

Функція	Типи криз
Адаптація (A)	Криза рецесії, інфляція, дефіцит ресурсів, масове безробіття, втрата базової безпеки, протестні настрої
Досягнення цілей (G)	Легітимаційна криза, слабкість інституцій, делегітимація влади, зростання популізму, політична апатія
Інтеграція (I)	Девіація, порушення правових норм, злочинність, анархія, зниження довіри до правової системи
Латентність (L)	Розрив між декларованими та реально діючими нормами, ціннісна фрагментація, культурна аномія, втрата цивілізаційної орієнтації

У своїй праці «Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives» (Parsons, 1966) Парсонс вказує, що кризові ситуації можуть мати як деструктивний, так і еволюційний характер. Якщо система має достатній адаптаційний ресурс, тобто спроможність до інституційного оновлення та реінтеграції норм, вона може

перейти до нової форми рівноваги. У цьому сенсі криза є каталізатором соціальної інновації та еволюційного прогресу.

Парсонс виділяє механізми виходу з кризи: диференціацію інституцій, які спеціалізуються на конкретних функціях; розширення мотиваційних ресурсів через нові форми символічної комунікації; інклюзію раніше маргіналізованих груп у систему правомочностей та привілеїв.

Розвиваючи та модифікуючи структурно-функціональний підхід, німецький соціолог Ніклас Луман запропонував теорію аутопостичних (самовідтворювальних) систем, яка дозволяє більш точно описувати механізми системних криз. На відміну від Парсонса, Луман розглядає кризу не як простий функціональний дефіцит, а як порушення комунікативних процесів, що забезпечують саморепродукцію системи.

Система, в розумінні Лумана, це не механізм, що прагне до рівноваги, а динамічна структура, яка постійно створює та відтворює себе через циклічні процеси комунікації та диференціації.

Луман виділяє типи системних збоїв, які призводять до криз. Порушення функціональної диференціації виникає, коли різні підсистеми (економіка, право, політика) перестають виконувати свої специфічні функції та намагаються захопити функції інших підсистем, що створює конфліктність та взаємне блокування. Розриви в системах комунікації виявляються як перешкоди у каналах інформаційного обміну між підсистемами, що призводить до дезорієнтації та неспроможності скоординованої дії. Криза легітимації проявляється втратою політичною системою здатності генерувати позитивні зобов'язання через символічні засоби та переходом до явного насильства, що сигналізує про системну дисфункцію.

Хоча обидва теоретики працюють у рамках системного підходу, їх трактування кризи має істотні відмінності. Талкотт Парсонс акцентує на функціональному дефіциті та можливості інституційного пристосування через нові

форми організації. Його оптимістична модель передбачає принципову здатність системи до саморегуляції та еволюційного прогресу, де криза постає як можливість для адаптації та вдосконалення.

Ніклас Луман розглядає кризу як ознаку глибинної нестабільності, властивій складним саморефлексуєчим системам. Його більш песимістичний погляд передбачає, що вихід з кризи можливий, але не гарантований. Система може перейти до нової форми диференціації, але може також розпастися або стабілізуватися в стані перманентної напруги.

Сучасні дослідження криз у розвинутих постіндустріальних суспільствах часто використовують синтез парсонсівської та луманівської парадигм. Аналіз фінансової кризи 2008-2009 років показує, як гіпертрофія економічної підсистеми (A) призвела до делегітимації політичної системи (G) та розриву в системі цінностей (L), що супроводжувалося девіацією та протестами (I).

Криза європейської інтеграції в 2010-х роках демонструє розрив між комунікативними очікуваннями (національна суверенність проти наднаціональної координації) та функціональною необхідністю координації в складному взаємозалежному світі. Системи модерного права, демократичного управління та соціального захисту виявилися неспроможними до узгодження цих суперечностей через традиційні механізми легітимації.

Структурно-функціональний аналіз та теорії системних збоїв дають змогу осмислити макрорівневі кризові процесів, дозволяючи ідентифікувати точки дисфункції та прогнозувати траєкторії розвитку соціальних систем у стані нестабільності.

4. Психологічні концепції кризи особистості

Проблема кризи особистості в психологічній традиції розглядається як глибинне порушення процесів адаптації, інтеграції та ідентичності індивіда у зв'язку з внутрішніми або зовнішніми чинниками. Зокрема, у працях З. Фрейда, Е. Еріксона та В. Франкла, які втілюють три відмінні підходи – психоаналітичний,

психосоціальний та екзистенційно-гуманістичний відповідно, поняття кризи набуває різних смислових контекстів, але спільним для них є акцент на внутрішньому напруженні, деструкції старих адаптаційних механізмів і потребі в перебудові особистісної структури.

Зигмунд Фрейд у своїй класичній психоаналітичній теорії розглядає особистісну кризу як результат внутрішнього конфлікту між трьома інстанціями психіки: Ід, Его та Супер-Его.

В основі кожної кризи лежить напруження між Ід (Воно), що представляє інстинктивні потяги та несвідомі бажання; Супер-Его (Над-Я), що втілює моральні заборони та інтерналізовані суспільні норми; та Его (Я), що намагається підтримувати реалістичний баланс між вимогами Ід та Супер-Его.

Криза виникає тоді, коли цей баланс порушується, наприклад, коли інтенсивність несвідомих імпульсів перевищує здатність Его до їх стримування або коли моральні вимоги стають надмірними. Фрейд трактує кризові стани як невротичні реакції, що виникають у процесі витіснення неприйнятного досвіду в несвідоме.

З цього погляду подолання кризи можливе лише через аналітичну інтерпретацію витіснених змістів, усвідомлення несвідомих конфліктів та поступову інтеграцію конфліктних елементів у структуру «Я».

Механізми захисту (витіснення, проекція, раціоналізація, регресія) розглядаються як тимчасові засоби подолання кризи, які можуть бути як адаптивними, так і патологічними залежно від їх інтенсивності та тривалості використання.

Ерік Еріксон, розвиваючи психоаналітичну традицію, пропонує психосоціальну модель розвитку особистості, в якій криза виступає не патологічним відхиленням, а нормальним етапом особистісного зростання.

В його теорії вісім стадій психосоціального розвитку, кожна включає в себе центральну кризу, бінарну напругу між двома полярними якостями.

Таблиця 1.3. Вісім стадій психосоціального розвитку за Е. Еріксоном

Стадія	Вік	Психосоціальна криза
1	Немовлятко (0-1 рік)	Довіра чи Недовіра
2	Раннє дитинство (1-3 роки)	Автономія чи Сором та сумнів
3	Дошкільний вік (3-6 років)	Ініціатива чи Провина
4	Шкільний вік (6-12 років)	Майстерність чи Неповноцінність
5	Юність (12-18 років)	Ідентичність чи Рольова розгубленість
6	Рання дорослість (18-35 років)	Інтимність чи Ізоляція
7	Середня дорослість (35-65 років)	Продуктивність чи Стагнація
8	Пізня дорослість (65+ років)	Цілісність чи Відчай

Кожна з цих криз має дозріти та бути вирішеною в рамках відповідного життєвого етапу, а невирішеність може спричинити глибокі особистісні дезадаптації в наступних фазах.

Особливе значення Еріксон приділяє юнацькій кризі ідентичності, в якій суб'єкт зіштовхується з необхідністю визначити власну соціальну, професійну та моральну позицію. Цей період характеризується пошуком себе, експериментуванням з різними соціальними ролями, активним конструюванням особистісної ідентичності та формуванням світогляду та ціннісних орієнтацій.

Якщо криза ідентичності розв'язується конструктивно, особа набуває міцного почуття Я та здатності до зближення; якщо ж розв'язання неадекватне, виникає рольова розгубленість та неспроможність до відданості в дорослому житті.

Криза в Еріксона – це не лише ризик, а можливість для особистісного розвитку через вибір, інтеграцію та самореалізацію.

Віктор Франкл, автор логотерапії, розглядає кризу як екзистенційну порожнечу, втрату сенсу життя, що супроводжується фрустрацією базових ціннісних орієнтирів (Frankl, 1959). Франкл описує такий стан як екзистенційний

вакуум, який виникає через втрату традицій, релігійних засад або соціальних структур, що забезпечували індивіду опору та спрямованість.

Особистісна криза в Франкла – це передусім криза сенсу, яка проявляється у формі апатії та внутрішньої пустоти, нудьги та відсутності мотивації, депресивних тенденцій, а в крайніх випадках девіантної поведінки (наркоманія, суїцид, насильство).

Проте саме ця криза розглядається ним як точка прориву, шанс для формування нової системи цінностей та віднайдення особистісного сенсу навіть у межових ситуаціях (таких як війна, концтабір, невиліковна хвороба). Вчений підкреслює, що людина завжди має свободу вибору, свободу вибрати своє ставлення до неподоланих обставин. Логотерапія орієнтована на волю до сенсу як базовий мотиваційний фактор, здатний подолати кризу через переосмислення та відповідальність. Франкл виділяє три шляхи створення сенсу. По-перше, творчість та робота, реалізація через діяльність та створення цінностей. По-друге, переживання та любов, відкриття сенсу через глибокі емоційні зв'язки, переживання краси та любові. По-третє, сприйняття та прийняття життєвих реальностей, знаходження сенсу навіть у стражданні через вибір достойної позиції. Навіть у найтрагічніших обставинах людина здатна віднайти сенс через позицію по відношенню до страждання, що перетворює кризу на можливість для духовного зростання.

У рамках психоаналітичної та постфрейдистської традиції криза особистості розглядається як багатовимірне явище, вкорінене в глибинних конфліктах між психічними інстанціями, соціальними очікуваннями та екзистенційними потребами.

Таблиця 1.4. Порівняльна характеристика психологічних концепцій кризи особистості

Аспект	З. Фрейд	Е. Еріксон	В. Франкл
Природа кризи	Внутрішній конфлікт між психічними інстанціями	Нормативна стадія розвитку	Екзистенційна порожнеча, втрата сенсу
Причини	Витіснення, невирішені конфлікти	Напруга між полярностями на кожній стадії	Втрата ціннісних орієнтирів
Вияв	Невротичні симптоми	Рольова розгубленість, дезадаптація	Апатія, депресія, девіація
Функція	Симптом патології	Можливість розвитку	Точка екзистенційного вибору
Шлях подолання	Психоаналіз, усвідомлення	Вирішення кризи через вибір	Логотерапія, віднайдіння сенсу
Результат	Інтеграція конфліктів у Его	Зміцнення ідентичності	Духовне зростання

Важливо, що всі три підходи розглядають кризу не лише як деструктивне явище, а також як потенційно конструктивне, бо вона відкриває шлях до особистісної трансформації, переоцінки цінностей та нової життєвої стратегії (Frankl, 1959; Erikson, 1968). Розуміння кризи особистості крізь призму цих трьох парадигм відкриває глибше розуміння психосоціальних феноменів на мікрорівні та їх зв'язку з макросоціальними конфліктами та кризами.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягають основні відмінності між поняттями «соціальний конфлікт» та «соціальна криза»?
2. Як К. Маркс пояснює природу соціальної напруги в капіталістичному суспільстві?
3. Яку функцію виконує конфлікт у теорії Г. Зіммеля?
4. Що таке аномія в розумінні Е. Дюркгайма і як вона пов'язана з соціальною напругою?
5. Охарактеризуйте AGIL-парадигму Т. Парсонса та типи криз, що відповідають кожній функції.

6. У чому полягають відмінності між підходами Т. Парсонса та Н. Лумана до розуміння системних криз?
7. Як З. Фрейд пояснює механізм виникнення особистісної кризи?
8. Охарактеризуйте концепцію кризи ідентичності Е. Еріксона.
9. Що таке екзистенційний вакуум у теорії В. Франкла і як його можна подолати?
10. Яке значення має міждисциплінарний підхід до вивчення конфліктів та криз?

Список використаних джерел

1. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі / пер. з англ. О. Замойської. Харків : КСД, 2025. 160 с.
2. Alexander, J. C. The Civil Sphere. New York; Oxford: Oxford University Press, 2006. 793 p.
3. Collins, R. Violence: A Micro-sociological Theory. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2008. 584 p.
4. Coser, L. A. The Functions of Social Conflict. Glencoe, Ill.: The Free Press, 1956. 188 p.
5. Dahrendorf R. The Modern Social Conflict: An Essay on the Politics of Liberty. Berkeley : University of California Press, 1988. 237 p.
6. Erikson, E. H. Identity: Youth and Crisis. New York: W. W. Norton & Company, 1968. 336 p.
7. Frankl V. E. Man's Search for Meaning: An Introduction to Logotherapy. Boston : Beacon Press, 1959. 213 p.
8. Parsons T. The Social System. Glencoe : The Free Press, 1951. 571 p.
9. Parsons T. Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives. Englewood Cliffs : Prentice-Hall, 1966. 120 p.
10. Sztompka, P. The Sociology of Social Change. Oxford: Blackwell, 1994. 348 p.
11. Tilly, C. Contentious Performances. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 235 p. (Cambridge Studies in Contentious Politics).

Лекція 2. Моделі соціальної конфліктності в сучасній соціології і психології

Мета: розкрити основні теоретичні моделі соціального конфлікту в класичній та сучасній соціології та проаналізувати концептуальні підходи до легітимності конфліктної поведінки.

План

1. Теорія соціального конфлікту у працях Р. Дарендорфа і Л. Козера.
2. Легітимність і нелегітимність конфлікту як соціологічні категорії.
3. Конфліктна взаємодія у символічному інтеракціонізмі в інтерпретації Г. Блумера і Е. Гофмана.
4. Когнітивно-біхевіористська та емоційно-експресивна парадигма у психологічному аналізі конфліктної поведінки.
5. Конфлікт у системному підході Н. Лумана та в концепціях ескалації Л. Понді, Дж. Бертона і Г. Шелленберга.

1. Теорія соціального конфлікту у працях Р. Дарендорфа і Л. Козера

Ральф Дарендорф (1929–2009) та Льюїс Козер (1913–2003) належать до тієї гілки західної соціології конфлікту, яка поєднує критику структурного функціоналізму з наголосом на позитивному, творчому потенціалі конфлікту для розвитку суспільства. Вони виходять з того, що жодна соціальна система не є гармонійною за своєю природою, а конфлікт виступає органічним елементом її існування, індикатором структурних та нормативних суперечностей і водночас механізмом їхнього врегулювання та перетворення.

У концепції Ральфа Дарендорфа конфлікт постає як наслідок нерівного розподілу влади та авторитету в усіх типах соціальних організацій, а не лише в економічній сфері (Dahrendorf, 1988). Будь-яка «imperatively coordinated association» (імперативно координована асоціація) – підприємство, державна установа, партія, профспілка – має дві протилежні групи: тих, хто володіє владою і віддає накази, та тих, хто підкоряється цим наказам.

Саме асиметрія владних позицій породжує прихований конфлікт інтересів, який за певних умов переходить у відкриту боротьбу за перерозподіл повноважень, статусу, доступу до ресурсів. Для Дарендорфа характерне уявлення про суспільство як динамічну систему, що постійно перебуває у процесі змін, де конфлікти не випадкові і не виняткові, а повсюдні та невикорінні.

Дарендорф підкреслює, що ключове завдання сучасних суспільств полягає не в усуненні конфліктів, а в їхній **інституціоналізації** та **регулюванні**. Інституціоналізований конфлікт – це такий, що має визнані правила гри, формалізовані канали вираження та процедурні механізми вирішення (переговори, арбітраж, суд, парламентські дебати).

У такій формі конфлікт стає джерелом еволюційних змін, зокрема розширення прав підлеглих груп, корекція політики еліт, поява нових інститутів представництва інтересів. Натомість неінституціоналізований, «дикий» конфлікт, позбавлений правил і процедур, загрожує перерости у вибух насильства, революцію чи розпад легітимного порядку, що Дарендорф вважає найбільшим ризиком для сучасних демократій.

Дарендорф виділяє умови, які сприяють інституціоналізації конфлікту:

- визнання конфлікту як нормального елементу соціальної організації;
- існування незалежних організацій, що представляють інтереси сторін;
- правила та процедури ведення переговорів;
- механізми арбітражу та судового врегулювання;
- обмеження насильницьких методів боротьби.

Льюїс Козер формує іншу, але взаємодоповнювальну лінію аналізу, зосереджену на функціях конфлікту для підтримання цілісності та гнучкості соціальних систем. У праці «The Functions of Social Conflict» (Coser, 1956) він стверджує, що конфлікт є невід’ємною характеристикою будь-якої групи, а спроби повністю його усунути є не лише нереалістичними, а й небезпечними.

Для Козера конфлікт – це боротьба за цінності, статус, владу та рідкісні ресурси, але водночас він виконує низку позитивних функцій:

- сигналізує про наявні протиріччя у соціальній системі;
- мобілізує учасників до активних дій;
- сприяє перегляду застарілих норм та правил;
- формує нові інституційні механізми врегулювання;
- посилює внутрішню згуртованість групи перед зовнішніми викликами;
- встановлює та підтримує лінії розмежування між групами;
- створює основу для компромісів та коаліцій.

Козер вводить розрізнення між **реалістичними** та **нереалістичними** конфліктами. Реалістичні конфлікти мають чітко визначені предмети спору та раціональні цілі (перерозподіл ресурсів, зміна правил, визнання прав). У них можливі переговори, компроміси, часткові поступки, а отже – конструктивні результати.

Нереалістичні конфлікти пов'язані переважно з емоційною розрядкою, агресією, фрустрацією, коли боротьба ведеться не стільки за конкретні цілі, скільки за сам факт протистояння. Саме такі конфлікти найчастіше перетворюються на деструктивне насильство, що руйнує соціальні зв'язки, не створюючи нових стійких структур.

Таблиця 2.1. Порівняння реалістичного та нереалістичного конфлікту за Л. Козером

Критерій	Реалістичний конфлікт	Нереалістичний конфлікт
Предмет	Конкретний ресурс, право, позиція	Відсутній або розмитий
Цілі	Раціональні, досяжні	Емоційна розрядка, агресія
Засоби	Переговори, компроміси, торг	Насильство, приниження, знищення
Результат	Можлива домовленість, інституційні зміни	Ескалація, руйнування зв'язків
Приклади	Страйк за підвищення зарплати, виборча конкуренція	Етнічна ненависть, вендета, погроми

Козер також аналізує фактори, що визначають інтенсивність та гостроту конфліктів. Чим більше емоційної залученості учасників, тим складніше досягти компромісу. Конфлікти, що зачіпають фундаментальні цінності та ідентичності (релігійні, етнічні, ідеологічні), є особливо інтенсивними. Відсутність перехресних конфліктних ліній (коли суспільство розколоте по одній осі) веде до поляризації. Зовнішня загроза посилює внутрішню згуртованість групи та може тимчасово зменшити внутрішні конфлікти.

Теорії Дарендорфа і Козера задають рамку для розуміння соціального конфлікту як багатовимірного явища, що поєднує:

- структурний вимір: нерівність влади та ресурсів;
- інституційний вимір: правила гри, процедури врегулювання;
- функціональний вимір: деструктивні і конструктивні наслідки.

Для Дарендорфа ключовим є питання розподілу влади та умов, за яких конфлікт веде до раціонального перерозподілу та реформ, а не до руйнівних потрясінь. Для Козера – питання, як саме конфлікт може підтримувати адаптивність і гнучкість системи, виконуючи роль «запобіжного клапана», що випускає надлишкову напругу та стимулює нормативне оновлення.

Разом ці підходи дозволяють побачити в конфлікті не лише джерело ризиків, а основний ресурс керованих соціальних змін. Вони закладають основу для сучасної конфліктології, яка розглядає управління конфліктами як ключову компетенцію демократичних суспільств.

2. Легітимність і нелегітимність конфлікту як соціологічні категорії

Проблема легітимності конфлікту посідає центральне місце в сучасній соціології конфлікту, оскільки дозволяє відрізнити між собою ті форми протистояння, які суспільство готове сприймати як «нормальний» елемент політичного та соціального життя, і ті, що сприймаються як загроза самому існуванню спільноти.

Легітимність у цьому контексті розуміють як поєднання **правової дозволеності** та **соціального визнання**: конфлікт вважається прийнятним тоді, коли він розгортається у межах узгоджених правил, не заперечує базових прав сторін та не спрямований на знищення опонента як суб'єкта.

Натомість нелегітимний конфлікт характеризується відмовою дотримуватися цих правил, ігноруванням норм права, використанням насильства проти неучасників конфлікту та руйнуванням мінімальних засад довіри, без яких подальше співіснування сторін стає проблематичним.

Легітимний конфлікт передбачає наявність усталеного «процедурного каркасу», в межах якого дозволяється вести боротьбу за інтереси. Йдеться про інституційно закріплені форми колективних дій:

- страйки з попередженням та обмеженнями;
- публічні зібрання та демонстрації;
- виборча конкуренція між партіями;
- парламентські дискусії та голосування;
- позови до суду та правовий захист;
- колективні переговори між представниками працівників та роботодавців;
- звернення до омбудсмена та правозахисних організацій.

Такі форми мають юридичні правила ініціювання, проведення та завершення; окреслено коло допустимих засобів, визначено органи, що ухвалюють остаточні рішення. У цьому випадку напруга не зникає, але набуває передбачуваного характеру, а протиборство сторін стає елементом відтворення політичної та соціальної системи.

Дослідники у сфері соціології конфлікту наголошують, що саме інституціоналізація конфлікту дає змогу перетворити його з «вибухової» сили на інструмент поступових змін: через регулярні вибори, реформування законодавства, укладання нових колективних договорів, зміну управлінських практик.

Нелегітимний конфлікт виникає тоді, коли реальні або уявні бар'єри перекривають доступ до цих інституційних каналів, а також коли одна зі сторін ставить під сумнів саму можливість регулювання протиріч на основі спільних правил.

У такій ситуації сторони вдаються до способів дії, які свідомо порушують правові і моральні норми:

- політичне вбивство та цілеспрямована ліквідація опонентів;
- терористичні атаки проти цивільних осіб;
- залякування населення та колективне покарання;
- систематична відмова виконувати судові рішення або угоди;
- застосування тортур та нелюдського поводження;
- етнічні чистки та геноцид.

Розглядаючи сучасні війни, етнополітичні конфлікти та радикалізовані форми протесту, дослідники фіксують спільну рису: нелегітимний конфлікт супроводжується **дегуманізацією опонента**, коли він постає не як суперник у боротьбі за ресурси чи владу, а як «ворог», існування якого саме по собі вважається неприйнятним. Важливою є багатовимірність легітимності конфлікту:

- **Правовий вимір:** дія може бути дозволеною законом або розглядатися як правопорушення.
- **Моральний вимір:** навіть формально законні кроки можуть сприйматися значною частиною громадськості як несправедливі або неприпустимі (наприклад, надмірне застосування сили поліцією).
- **Політичний вимір:** позиція щодо того, які форми протесту є допустимими, часто стає предметом боротьби між конкуруючими елітами та рухами.
- **Культурний вимір:** різні культури і традиції по-різному визначають межу між прийнятним та неприйнятним насильством.

Війна інтерпретацій довкола конкретних конфліктів – через медіа, соціальні мережі, освітні програми – визначає, чи будуть протестні дії сприйматися як «легітимний захист прав» або як «загроза стабільності».

Таблиця 2.2. Характеристики легітимного та нелегітимного конфлікту

Аспект	Легітимний конфлікт	Нелегітимний конфлікт
Засоби	Ненасильницькі або обмежене насильство	Необмежене насильство, тероризм
Правила	Дотримання процедур, законності	Ігнорування правил, беззаконня
Цілі	Конкретні зміни в рамках системи	Знищення системи або опонента
Учасники	Визначені групи з репрезентацією	Розмиті, децентралізовані структури
Сприйняття	Соціальне визнання	Стигматизація, демонізація
Наслідки	Реформи, інституційні зміни	Руйнування довіри, ескалація

Автори сучасних курсів із соціології конфлікту підкреслюють, що підтримання високої частки легітимних форм конфлікту є ключовою умовою стійкості демократичних режимів. Там, де громадяни мають реальну можливість впливати на політику через вибори, участь у партіях і громадських організаціях, подання петицій, звернення до незалежних судів, рівень готовності підтримувати насильницькі методи боротьби істотно нижчий.

Натомість тривале ігнорування або придушення поміркованих вимог, маніпуляції з виборчими процедурами, демонстративна безкарність еліт створюють відчуття повної маргіналізації значних груп населення. У таких умовах нелегітимні форми дії можуть почати сприйматися не як крайність, а як єдиний дієвий спосіб захисту власних прав, що істотно знижує поріг входження в насильницький конфлікт.

Розрізнення легітимних і нелегітимних форм конфлікту не зводиться до морального засудження чи схвалення певних дій. Йдеться про аналітичний інструмент, який дає змогу побачити, наскільки суспільство здатне витримувати

високий рівень напруги, не скочуючись у фази відкритих криз і руйнування інституцій.

Чим ширший спектр соціально визнаних, процедурно впорядкованих способів вираження протесту, тим більше шансів, що конфлікти виконуватимуть конструктивну роль, сприяючи адаптації системи до нових викликів. Коли ж простір легітимного конфлікту звужується, а стигматизація будь-якої опозиції поєднується з деградацією інститутів, конфлікт дедалі частіше виходить у нелегітимну зону, де межа між «політичним протиборством» і «катастрофічною деструкцією» стає тонкою і нестійкою.

3. Конфліктна взаємодія у символічному інтеракціонізмі в інтерпретації Г. Блумера і Е. Гофмана

У межах символічного інтеракціонізму конфлікт розглядається передусім як феномен повсякденної взаємодії, а не як виняткова подія великого масштабу. Герберт Блумер (1900–1987), який сформулював основні засади цього підходу (Blumer, 1969), виходить з трьох ключових положень:

1. Люди діють щодо об'єктів і один одного на підставі значень, які ці об'єкти та інші люди для них мають.
2. Ці значення виникають у процесі соціальної взаємодії.
3. Значення змінюються через безперервний процес інтерпретації у конкретних ситуаціях.

Звідси випливає, що конфлікт не можна пояснити лише об'єктивною розбіжністю інтересів або структурних позицій: він є наслідком того, як учасники визначають ситуацію, тлумачать слова, жести, ролі, символи статусу, а також наміри один одного.

У цій перспективі взаємодія постійно постає як процес «узгодження значень». Будь-який соціальний епізод – розмова, ділова нарада, сімейна сцена – вимагає, щоби учасники досягли бодай мінімального спільного визначення того, що відбувається, хто яку роль виконує, які очікування є правомірними.

Конфлікт виникає тоді, коли це узгодження руйнується: одна сторона інтерпретує репліку як образу, інша – як жарт; начальник сприймає поведінку підлеглого як виклик авторитету, тоді як сам підлеглий розуміє її як нормальне відстоювання власної позиції.

Мікроконфлікт є не стільки «зіткненням характерів», скільки зіткненням інтерпретацій, у якому кожна сторона вибудовує власну версію ситуації, спираючись на попередній досвід, соціальні стереотипи та контекст конкретної взаємодії.

Блумер підкреслює роль **визначення ситуації** у конфліктній динаміці. Якщо учасники спільно визначають ситуацію як конфліктну, вони починають діяти відповідно: займають оборонні позиції, шукають союзників, готуються до протистояння. Якщо ж ситуацію вдається переозначити як «недорозуміння» або «технічну проблему», конфлікт може не розгорнутися взагалі.

Ервінг Гофман (1922-1982), розвиваючи мікросоціологію, переносить аналіз конфліктності у площину «порядку взаємодії». У його роботах впроваджується драматургічна метафора: соціальне життя постає як сцена, де індивіди виконують ролі, використовують «декорації» та «реквізит», розділяють «передню сцену» (публічну презентацію себе) та «задник» (приховану від безпосереднього погляду підготовку до виступу).

Кожна взаємодія є спільною постановкою, що вимагає від учасників певного узгодження: навіть якщо вони не поділяють «у душі» оцінок один одного, вони мусять тимчасово дотримуватися мінімальних правил взаємної ввічливості, не підривати відкрито «обличчя» партнера по взаємодії.

Конфлікт у цьому підході постає як збій у спільній постановці, коли хтось порушує закулісну домовленість, «ламає роль» або демонструє зневагу до символічного статусу іншого.

У збірці «Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behavior» (Goffman, 1967) Гофман вводить поняття **обличчя** (face) як сукупності позитивних соціальних

цінностей, які актор претендує приписувати собі в даній ситуації, і описує **face-work** – дії, спрямовані на підтримання власного обличчя та запобігання приниженню обличчя інших.

Коли хтось ставить під сумнів компетентність, чесність або статус партнера у присутності інших, відбувається **інцидент**, який загрожує обличчю обох сторін: того, хто зазнав приниження, і того, хто порушив правила тактовності.

Саме такі інциденти стають ядром повсякденних мікроконфліктів – від різких словесних сутичок до демонстративного ігнорування або пасивної агресії. Значна частина рутинної взаємодії, як показує Гофман, присвячена запобіганню та «ремонту» цих інцидентів: вибачення, пояснення, жарти, зміна теми, інформаційні «відступи» зменшують ризик ескалації напруги.

Гофман виділяє кілька типових стратегій збереження обличчя у конфліктних ситуаціях:

- **уникання:** відмова від взаємодії, яка може загрозовувати обличчю.
- **коригувальний процес:** вибачення, пояснення, компенсація після інциденту.
- **захисна орієнтація:** захист власного обличчя через виправдання та контратаки.
- **захисна орієнтація на інших:** захист обличчя партнера, щоб зберегти взаємодію.
- **тактовність:** ігнорування потенційних загроз обличчю, «невидіння» промахів.

Символічний інтеракціонізм пропонує погляд на конфлікт як на процес, що відбувається «тут і зараз», у безпосередній взаємодії людей. Цей підхід дозволяє зрозуміти, як великі соціальні конфлікти «проживаються» на рівні конкретних ситуацій: етнічна напруга проявляється в образливих жестах, класовий конфлікт – у презирливих поглядах, гендерна нерівність – у патерналістських інтонаціях.

Таблиця 2.3. Порівняння підходів Г. Блумера та Е. Гофмана до конфліктної взаємодії

Аспект	Г. Блумер	Е. Гофман
Фокус аналізу	Процес інтерпретації та визначення ситуації	Драматургія взаємодії та ритуали обличчя
Ключове поняття	Символічні значення	Обличчя (face)
Природа конфлікту	Зіткнення інтерпретацій	Збій у спільній постановці
Механізм виникнення	Несумісні визначення ситуації	Загроза обличчю учасників
Роль символів	Опосередковують взаємодію	Конструюють ідентичність
Стратегії врегулювання	Переозначення ситуації	Face-work, вибачення, ремонт

Важливість символічного інтеракціонізму для конфліктології полягає в тому, що він показує, що конфлікти не є автоматичним результатом об'єктивних суперечностей, а конструюються у процесі взаємодії через інтерпретації, атрибуції намірів, символічні жести. Це означає, що на мікрорівні є можливості для деескалації конфлікту через зміну способів інтерпретації, використання тактовності, ритуалів примирення та відновлення обличчя.

4. Когнітивно-біхевіористська та емоційно-експресивна парадигма у психологічному аналізі конфліктної поведінки

У психології конфлікту співіснують два основні підходи до пояснення конфліктної поведінки: когнітивно-біхевіористський, що акцентує на раціональних процесах обробки інформації, та емоційно-експресивний, що зосереджується на афективних станах та їх виразі.

Когнітивно-біхевіористська парадигма виходить з припущення, що конфліктна поведінка значною мірою зумовлена способами, якими індивіди сприймають, інтерпретують та оцінюють ситуацію. Центральна ідея полягає в тому, що між зовнішнім стимулом (потенційно конфліктною ситуацією) та поведінковою реакцією (агресією, уникненням, співпрацею) стоїть когнітивна обробка, яка включає:

- **Атрибуцію намірів:** чи сприймається дія іншого як навмисна образа чи як випадковість.
- **Оцінку загрози:** наскільки ситуація загрожує власним цілям, статусу, безпеці.
- **Очікування наслідків:** які результати принесе конфліктна поведінка.
- **Уявлення про власну ефективність:** чи здатен індивід досягти бажаного результату.

Психолог Альберт Бандура у своїй теорії соціального наuczіння показав, що агресивна поведінка не є вродженим інстинктом, а формується через спостереження, імітацію та підкріплення (Bandura, 1973). Люди навчаються конфліктній поведінці, спостерігаючи за іншими (батьками, однолітками, медійними персонажами) та отримуючи підкріплення за певні форми реагування.

Якщо агресія веде до бажаного результату (здобуття ресурсу, підкорення опонента, визнання групою), вона закріплюється у поведінковому репертуарі. Якщо ж конструктивна поведінка (переговори, компроміс) систематично не приносить результату, індивід може перейти до більш агресивних стратегій. Когнітивні спотворення відіграють ключову роль у ескалації конфліктів. До них належать:

- **Ворожа атрибуція:** автоматичне приписування злих намірів діям опонента.
- **Чорно-білемислення:** поділ на «добрих нас» і «поганих їх».
- **Катастрофізація:** перебільшення негативних наслідків ситуації.
- **Персоналізація:** інтерпретація нейтральних подій як спрямованих особисто проти себе.
- **Вибіркова увага:** фокусування лише на негативних аспектах поведінки опонента.

Когнітивно-біхевіористська терапія конфлікту спрямована на виявлення та корекцію цих спотворень, навчання альтернативним способам інтерпретації та розвиток навичок конструктивної комунікації.

Емоційно-експресивна парадигма, навпаки, підкреслює роль емоцій як первинних драйверів конфліктної поведінки. З цієї перспективи конфлікт – це насамперед афективний стан, що виникає у відповідь на фрустрацію, загрозу, несправедливість або втрату контролю. Базові емоції, такі як гнів, страх, відраза, сором, відіграють центральну роль у динаміці конфлікту:

- **Гнів** мобілізує до активного протистояння, підвищує готовність до ризику та агресії.
- **Страх** активує захисні реакції: втечу, заморожування або превентивну агресію.
- **Сором** призводить до уникання, відходу або компенсаторної агресії.
- **Відраза** підкріплює виключення та дегуманізацію опонента.

Джеймс Аверилл у своїх дослідженнях показав, що гнів є соціально сконструйованою емоцією, яка регулюється культурними нормами, що визначають, коли, де і як прийнятно виражати обурення (Averill, 1982). У деяких культурах відкритий вираз гніву є нормою та ознакою сили, в інших – табується як втрата контролю.

Теорія фрустрації-агресії (Dollard, Doob, Miller, 1939) стверджує, що агресія є природною реакцією на перешкоди у досягненні цілей. Чим сильніша фрустрація (блокування потреб, бажань), тим вища ймовірність агресивної поведінки. Проте пізніші дослідження показали, що між фрустрацією та агресією стоять медіатори: інтерпретація причин фрустрації, наявність альтернатив, соціальні норми та емоційна регуляція.

Емоційна регуляція – здатність керувати власними емоційними станами – є ключовою компетенцією у конфліктних ситуаціях. Стратегії емоційної регуляції включають:

- **Когнітивна переоцінка:** зміна інтерпретації ситуації для зменшення емоційної інтенсивності.
- **Експресивна супресія:** придушення зовнішнього вираження емоцій.

- **Відволікання уваги:** переключення фокусу на інші об'єкти.
- **Соціальна підтримка:** звернення до інших для емоційного розвантаження.
- **Розв'язання проблеми:** активні дії для усунення джерела фрустрації.

Дослідження показують, що когнітивна переоцінка є більш адаптивною стратегією, ніж експресивна супресія, яка може посилювати фізіологічний стрес та погіршувати міжособистісні відносини.

Таблиця 2.4. Порівняння когнітивно-біхевіористської та емоційно-експресивної парадигм

Аспект	Когнітивно-біхевіористська парадигма	Емоційно-експресивна парадигма
Ключовий фактор	Інтерпретації, атрибуції, оцінки	Емоційні стани, афективні реакції
Механізм конфлікту	Когнітивні спотворення	Фрустрація, загроза, втрата контролю
Роль свідомості	Висока: раціональна обробка	Обмежена: імпульсивні реакції
Стратегії врегулювання	Когнітивна реструктуризація, навчання навичкам	Емоційна регуляція, катарсис, експресія
Орієнтація на зміну	Зміна думок та поведінки	Зміна емоційних станів
Приклади технік	КПТ, тренінг навичок спілкування	Емоційно-фокусована терапія, арт-терапія

Інтеграція обох підходів надає найбільш повну картину конфліктної поведінки. Когнітивні процеси та емоційні стани взаємодіють: негативні емоції спотворюють сприйняття та посилюють ворожу атрибуцію, а когнітивні спотворення, в свою чергу, підживлюють негативні емоції. Ефективне управління конфліктами вимагає роботи на обох рівнях: корекції дисфункціональних переконань та розвитку емоційної компетентності.

5. Конфлікт у системному підході Н. Лумана та в концепціях ескалації Л. Понді, Дж. Бертоне і Г. Шелленберга

Ніклас Луман (1927–1998) у своєму системному підході розглядає конфлікт як специфічну форму соціальної комунікації, що загрожує аутопоезису (самовідтворенню) соціальних систем (Luhmann, 1995). На відміну від структурно-

функціоналістського трактування конфлікту як дисфункції, Луман бачить у ньому особливий тип системної операції.

Конфлікт виникає тоді, коли комунікація набирає форми **суперечності** (Widerspruch): одна сторона заперечує комунікативну пропозицію іншої, і це заперечення стає темою подальшої комунікації. Конфлікт – це самореферентна система комунікації, що відтворює саму себе через постійне взаємне заперечення.

Луман виділяє три рівні конфлікту.

1. **Незгода (disagreement)**: проста розбіжність думок без загрози зв'язку.
2. **Суперечка (controversy)**: активне оспорювання позицій з мобілізацією аргументів.
3. **Конфлікт (conflict)**: комунікація, що зосереджена на самому факті суперечності та загрожує припиненням комунікації взагалі.

Парадокс конфлікту, за Луманом, полягає в тому, що він одночасно є формою комунікації та загрозою для комунікації. Конфлікт змушує сторони продовжувати взаємодію (щоб довести свою правоту, захистити позицію), але ця взаємодія має деструктивний характер, оскільки кожна комунікація посилює протистояння.

Вихід з конфлікту, згідно з Луманом, можливий через:

- **структурну диференціацію**: створення нових підсистем, що регулюють конфлікт;
- **правову формалізацію**: переведення конфлікту в правову площину;
- **медіацію**: залучення третьої сторони, що змінює структуру комунікації;
- **припинення комунікації**: розрив зв'язку як радикальний спосіб завершення конфлікту.

Поряд із системним підходом Лумана, важливе місце в конфліктології посідають **моделі ескалації конфлікту**, що описують динамічний розвиток конфлікту від латентної напруги до відкритого протистояння та руйнування відносин.

Луї Понді запропонував п'ятифазну модель конфліктного епізоду (Pondy, 1967): запропонував п'ятифазну модель конфліктного епізоду:

1. **Латентний конфлікт:** наявність умов для конфлікту (конкуренція за ресурси, структурні суперечності).
2. **Усвідомлений конфлікт:** одна або обидві сторони усвідомлюють протиріччя.
3. **Відчутний конфлікт:** емоційна залученість, напруга, тривога.
4. **Маніфестований конфлікт:** відкриті дії (вербальна агресія, саботаж, насильство).
5. **Постконфліктна ситуація:** наслідки конфлікту, що можуть ставати умовами нового циклу.

Модель Понді підкреслює циклічну природу конфлікту: невирішений конфлікт створює умови для наступного, формуючи спіраль ескалації.

Джон Бертон розробив теорію базових людських потреб, згідно з якою глибокі конфлікти виникають через депривацію фундаментальних потреб (Burton, 1990): розробив теорію базових людських потреб, згідно з якою глибокі конфлікти виникають через депривацію фундаментальних потреб: безпеки, ідентичності, визнання, автономії, участі. На відміну від конфліктів інтересів, які можна вирішити через компроміс та перерозподіл ресурсів, конфлікти потреб є ненегоційованими (non-negotiable).

Бертон стверджує, що традиційні методи врегулювання – силове придушення або поверхневі компроміси – не можуть розв'язати конфлікти потреб. Необхідний процес **аналітичного розв'язання проблеми** (analytical problem-solving), де сторони разом аналізують причини конфлікту, визначають базові потреби та шукають шляхи їх задоволення без депривації потреб іншої сторони.

Джеймс Шелленберг запропонував модель конфлікту як соціального процесу, що проходить через послідовні стадії (Schellenberg, 1996): запропонував модель конфлікту як соціального процесу, що проходить через послідовні стадії:

1. **Передконфліктна ситуація:** латентні протиріччя, структурні напруги.
2. **Ініціюючі події:** тригери, що переводять латентний конфлікт у відкритий.
3. **Ескалація:** посилення інтенсивності, розширення коаліцій, наростання насильства.
4. **Деескалація:** зниження напруги через виснаження, зовнішнє втручання, зміну лідерів.
5. **Врегулювання:** досягнення угоди, формалізація відносин.
6. **Постконфліктна перебудова:** відновлення довіри, реінтеграція, трансформація структур.

Шелленберг наголошує, що конфлікт не є лінійним процесом: можлива стагнація на будь-якій стадії, регрес до попередніх фаз або раптові переходи.

Критично важливим у всіх моделях ескалації є **точка неповернення** (point of no return) – момент, коли конфлікт набуває самопідтримувальної динаміки, а сторони втрачають здатність до раціонального контролю. Після цієї точки конфлікт керується більше емоціями, груповою динамікою та символічними чинниками, ніж початковими інтересами.

Таблиця 2.5. Системний підхід та моделі ескалації конфлікту

Автор	Ключова ідея	Фокус	Стратегія врегулювання
Н. Луман	Конфлікт як системна комунікація	Самореферентність конфлікту	Диференціація, правова формалізація
Л. Понді	П'ятифазний епізод	Циклічна динаміка	Розрив циклу через усвідомлення
Дж. Бертон	Депривація базових потреб	Ненегоційовані конфлікти	Аналітичне розв'язання проблеми
Дж. Шелленберг	Стадії соціального процесу	Ескалація та деескалація	Втручання на критичних точках

Інтеграція цих підходів надає комплексне розуміння конфлікту як багаторівневого феномену, що включає структурні передумови, комунікативну динаміку, емоційні процеси та циклічну ескалацію. Ефективне управління

конфліктами вимагає втручання на різних рівнях: зміни структурних умов (Луман), розриву циклів ескалації (Понді), задоволення базових потреб (Бертон) та стратегічного впливу на критичні точки (Шелленберг).

Питання для самоконтролю

1. Що Р. Дарендорф розуміє під «імперативно координованою асоціацією» і як це пов'язано з конфліктом?
2. Яка різниця між реалістичними та нереалістичними конфліктами за Л. Козером?
3. У чому полягає інституціоналізація конфлікту і чому вона важлива для демократичних суспільств?
4. Які критерії визначають легітимність або нелегітимність конфлікту?
5. Як Г. Блумер пояснює роль визначення ситуації у виникненні конфлікту?
6. Що таке «обличчя» у концепції Е. Гофмана і як його загроза призводить до конфлікту?
7. Які когнітивні спотворення сприяють ескалації конфліктів?
8. Як емоції (гнів, страх, сором) впливають на конфліктну поведінку?
9. У чому полягає парадокс конфлікту в системному підході Н. Лумана?
10. Яка різниця між конфліктами інтересів та конфліктами базових потреб за Дж. Бертоном?

Список використаних джерел

1. Averill J. R. Anger and Aggression: An Essay on Emotion. New York : Springer, 1982. 402 p.
2. Bandura A. Aggression: A Social Learning Analysis. Englewood Cliffs : Prentice-Hall, 1973. 390 p.
3. Blumer H. Symbolic Interactionism: Perspective and Method. Englewood Cliffs : Prentice-Hall, 1969. 208 p.
4. Burton J. W. Conflict Resolution and Prevention. New York : St. Martin's Press, 1990. 295 p.

5. Coleman P. T. *The Handbook of Conflict Resolution: Theory and Practice*. 3rd ed. San Francisco : Jossey-Bass, 2014. 1120p.
6. Collins R. *Violence : A Micro-sociological Theory*. Princeton : Princeton University Press, 2008. 584 p.
7. Coser L. A. *The Functions of Social Conflict*. Glencoe : The Free Press, 1956. 188 p.
8. Dahrendorf R. *The Modern Social Conflict : An Essay on the Politics of Liberty*. Berkeley : University of California Press, 1988. 237 p.
9. Dollard J., Doob L. W., Miller N. E. et al. *Frustration and Aggression*. New Haven : Yale University Press, 1939. 209 p.
10. Goffman E. *The Presentation of Self in Everyday Life*. New York : Doubleday Anchor Books, 1959. 255 p.
11. Goffman E. *Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behavior*. New York : Pantheon Books, 1967. 282 p.
12. Luhmann N. *Social Systems* / transl. by J. Bednarz Jr. with D. Baecker. Stanford : Stanford University Press, 1995. 627 p.
13. Pondy L. R. *Organizational Conflict: Concepts and Models*. *Administrative Science Quarterly*. 1967. Vol. 12, No. 2. P. 296–320.

Лекція 3. Афективні механізми конфлікту і роль емоцій у колективній поведінці

Мета: проаналізувати роль афектів та емоцій у формуванні колективної поведінки та соціальних конфліктів, розкрити психоаналітичні механізми масової мобілізації, дослідити зв'язок між емоційною напругою та деструктивною поведінкою, вивчити механізми соціального зараження та афективної мобілізації в протестних рухах.

План

1. Афекти та емоції як чинники колективної дії у класичних теоріях масової поведінки.
2. Психоаналітична інтерпретація емоційної природи соціального конфлікту.
3. Емоційна напруга як основа деструктивної поведінки у соціальних контекстах.
4. Механізми соціального зараження, фрустрації та афективного катарсису у групових процесах.
5. Афективна мобілізація як ресурс протестної активності.

1. Афекти та емоції як чинники колективної дії у класичних теоріях масової поведінки

Сучасна соціологічна думка дедалі частіше звертається до афективних механізмів як основного предмета дослідження колективної поведінки. Хоча раціоналістичні парадигми тривалий час домінували в соціології, емоційна сфера є визначальною у мобілізації натовпу, динаміці протестів та ескалації соціального конфлікту. Підвалини цього напрямку закладено у класичних працях XIX – початку XX століття, які сформували уявлення про масу як автономну соціально-психологічну реальність.

Одним із перших і найбільш впливових мислителів у цій царині став **Гюстав Лебон** (1841–1931), чия праця «Психологія натовпу» (Лебон, 2024) стала засадничим текстом не лише для соціології, а для психології, політології, теорії

масової культури. Лебон розглядав масу як «інший» тип суб'єкта – не суму індивідів, а єдину істоту зі своєю психікою. У натовпі, писав він, індивід втрачає інтелектуальний контроль і піддається **зараженню** – швидкому, майже автоматичному наслідуванню почуттів інших.

Для Лебона ключовим поняттям була **сугестивність** – здатність натовпу сприймати та поширювати емоції миттєво і без осмислення. За Лебоном, натовп не діє раціонально, а реагує. І цей тип реакції завжди афективний: ентузіазм, страх, лють, фанатизм.

З Лебона бере початок дискурс про небезпеку масової політики: емоція постає як нераціональна сила, що поглинає індивіда і здатна перетворити народ на збуджену та непередбачувану стихію.

Лебон виділяє три основні механізми масової психології:

- **Знеособлення:** втрата індивідуальної відповідальності та раціонального контролю в натовпі.
- **Зараження:** швидке поширення емоцій та ідей через наслідування.
- **Навіюваність:** підвищена сприйнятливність до емоційних впливів та сугестії лідера.

Інший масштабний внесок у розуміння природи емоційної мобілізації зробив **Еліас Канетті** (1905–1994), чия робота «Маса і влада» (Канетті, 2001) вважається однією з найглибших філософсько-соціологічних студій про колективне. Канетті не погоджується з баченням натовпу як патологічного явища. Він вводить поняття «**афекту злиття**», що є основою для формування маси – це момент, коли індивіди перестають відчувати свою окремішність, і на зміну приходить переживання єдиної колективної сутності.

Афект – це механізм «рівності в збудженні», коли маса втрачає статусну стратифікацію, всі стають однаковими в своїй пристрасі. Такий стан є джерелом колективної енергії, яку політичні режими намагаються каналізувати через ритуали, міфи, демонстрації. Канетті виділяє чотири основні атрибути маси:

1. **Бажання зростання:** маса прагне постійно збільшуватися.
2. **Рівність всередині маси:** зникнення соціальних відмінностей у стані злиття.
3. **Щільність:** фізична близькість як умова емоційного резонансу.
4. **Спрямованість:** маса потребує спільної мети або ворога.

У середині ХХ століття в США паралельно з французькими дослідниками з'являється менш відома, але концептуально багата школа афективної соціології. Один із її представників – **Тамотсу Шібутані** (Tamotsu Shibutani), американець японського походження, автор праці «Improvised News: A Sociological Study of Rumor» (Shibutani, 1966), в якій він аналізує механізми розповсюдження чуток у кризових ситуаціях.

Шібутані розглядає афект не як щось ірраціональне, а як реакцію на дефіцит інформації. Коли соціальні норми не встигають структурувати ситуацію, зростає тривога, вмикається механізм чутки як засіб колективної орієнтації. Цей процес неминуче супроводжується підвищеною емоційністю, і тривога, обурення, співпереживання стають не просто супровідними реакціями, а ресурсом координації. Шібутані формулює три стадії розвитку чутки в умовах кризи:

1. **Левелінг:** спрощення та редукція деталей.
2. **Загострення:** вибіркове підкреслення емоційно значущих елементів.
3. **Асиміляція:** пристосування чутки до наявних стереотипів та очікувань.

Попри відмінності у підходах, усі три автори – Лебон, Канетті, Шібутані – зосереджуються на емоції як основній реакції на невизначеність, соціальний злам або дезінтеграцію нормативних структур.

Ці класичні моделі не втратили актуальності. Сучасні теорії емоційного зараження та афективної поляризації в соціальних мережах продовжують лінії, закладені Лебоном і Канетті: емоція поширюється через інтонацію, міміку, символічні образи – подібно до того, як поширюється інфекція.

Таблиця 3.1. Класичні теорії афектів у масовій поведінці

Автор	Ключове поняття	Механізм	Наслідок
Г. Лебон	Сугестивність	Зараження через наслідування	Втрата раціонального контролю
Е. Канетті	Афект злиття	Символічне розчинення в масі	Колективна ідентичність через емоцію
Т. Шібутані	Тривога	Чутка як засіб орієнтації	Колективне визначення ситуації

Тому сучасна соціологія звертається до емоційної сфери як до ключа для розуміння мобілізацій і повсякденних форм солідарності.

2. Психоаналітична інтерпретація емоційної природи соціального конфлікту

Психоаналітична традиція спочатку зосереджувалася на клінічному аналізі індивідуального несвідомого. Проте вже в першій третині XX століття її концептуальний апарат було перенесено в площину аналізу масової поведінки, соціальних афектів та колективної агресії.

Одним із перших кроків у цьому напрямку стала робота **Зигмунда Фрейда** «Психологія мас і аналіз Я» (Freud, 1921). У ній він спробував пояснити природу масової поведінки, звертаючись до психічних процесів, притаманних індивіду, який перебуває в колективі. На його думку, в умовах масової взаємодії особистість втрачає частину внутрішніх обмежень і здатна до поведінки, яку б не дозволила собі в ізоляції.

Основу цього процесу становлять механізм **ідентифікації з лідером** (що уособлює фігуру авторитету) та **переносу витіснених афектів** на зовнішні об'єкти. Саме це пояснює сплески насильства, фанатизму і колективного самозабуття у періоди соціальних турбулентностей. Фрейд виділяє два типи зв'язків у масі:

- **Вертикальний зв'язок:** ідентифікація з лідером як з ідеалом Ego.
- **Горизонтальний зв'язок:** взаємна ідентифікація учасників маси на основі спільного ідеалу.

Коли ці зв'язки руйнуються (наприклад, через втрату лідера), маса впадає в паніку, і на зміну згуртованості приходить хаос та агресія.

Наприкінці 1930-х років психоаналітична думка набула більш політизованого звучання в роботах **Вільгельма Райха**. У книзі «Масова психологія фашизму» (Reich, 1933) він аналізує причини популярності тоталітарних ідеологій у європейських суспільствах. На його думку, масова підтримка фашизму була результатом тривалого психологічного репресування сексуальності та афективних потягів у традиційній родині.

Такий досвід формував тип особистості, яка несвідомо прагнула авторитарної структури і водночас накопичувала агресію, що не мала легітимного виходу. Соціальний конфлікт у цьому трактуванні – не лише зіткнення інтересів, а вияв глибинних афективних суперечностей у структурі психіки.

Райх формулює поняття «**характерологічної броні**» – системи психічних захистів, що блокують природні афективні імпульси та створюють внутрішню напругу, яка шукає виходу через підкорення авторитету або агресію проти «чужих».

Інший напрям психоаналітичної думки запропонував **Еріх Фромм**. У книзі «Втеча від свободи» (Фромм, 2019) він розглядає зв'язок між соціальною структурою та емоційною нестабільністю особистості. Фромм описує феномен **страху перед свободою** як джерело схильності до підпорядкування, конформізму та авторитарних установок.

На його думку, індивід, позбавлений підтримки у вигляді стабільної родини або релігійної традиції, шукає зовнішнього захисту і проєктує власну тривогу в образ ворога. Саме з цього випливає форма конфліктної поведінки, яка раціонально не пояснюється. Фромм виділяє три механізми втечі від свободи:

1. **Авторитаризм:** підпорядкування зовнішній силі для подолання самотності.
2. **Деструктивність:** руйнування зовнішнього світу як спосіб усунення загрози.

3. Конформізм: автоматичне прийняття суспільних стандартів без критичного осмислення.

Ці ідеї були розвинуті пізніше у праці «Анатомія людської деструктивності» (Fromm, 1973), де Фромм розрізняє **реактивну агресію**, пов'язану із самообороною, і **патологічну деструктивність** як продукт специфічної деформації характеру.

На межі 1960-70-х років значний вплив на подальшу розробку психоаналітичного підходу здійснили представники французької школи. Серед них вирізняється **Жак Лакан**, який зробив спробу поєднати психоаналіз із структуралізмом. У лекціях, прочитаних у рамках «École freudienne de Paris», він стверджував, що джерело конфлікту потрібно шукати як в афективному досвіді, так і в структурі мови.

Несвідоме, за Лаканом, організоване як мова, і тому багато конфліктів виникає не стільки через нестачу ресурсів або пряме насильство, скільки через неможливість сформулювати власну позицію в системі символічних координат. Людина, яка не отримує визнання, переходить у стан внутрішньої дезорганізації, що може вилитися у зовнішню агресивну реакцію. Лакан вводить три реєстри людського досвіду:

- **Реальне:** неструктурована, травматична реальність поза символізацією.
- **Символічне:** мова, закон, соціальний порядок.
- **Уявне:** сфера образів, ідентифікацій, ідеалів.

На думку Лакана, **символічний конфлікт** – це боротьба за включення до структури соціального визнання. Він не виникає з бажання підкорити іншого, а швидше з неможливості бути почутим і зрозумілим. У цьому сенсі агресія є вторинною, результатом тривалого досвіду символічного виключення.

Цей погляд пояснює природу багатьох сучасних конфліктів, у яких боротьба за визнання і право голосу нерідко важить більше, ніж матеріальні інтереси.

Таблиця 3.2. Психоаналітичні концепції емоційної природи конфлікту

Автор	Ключовий механізм	Джерело конфлікту	Форма вияву
З. Фрейд	Ідентифікація з лідером	Витіснені афекти	Масовий фанатизм
В. Райх	Характерологічна броня	Репресована сексуальність	Авторитаризм
Е. Фромм	Страх перед свободою	Соціальна ізоляція	Деструктивність, конформізм
Ж. Лакан	Символічне виключення	Неможливість артикуляції	Агресія як відповідь на невизнання

Психоаналітичні підходи до конфлікту суттєво змінили уявлення про його природу. Від трактування афектів як особистої патології психоаналіз переходить до визнання їх соціальної функції. Конфлікт постає не лише як зовнішнє зіткнення інтересів, а як вираз тривалих процесів емоційного накопичення, витіснення, проєкції та фрустрації. Хоча ці процеси формуються на індивідуальному рівні, вони мають системний характер і стають підґрунтям масової конфліктної поведінки.

3. Емоційна напруга як основа деструктивної поведінки у соціальних контекстах

Проблема емоційної напруги як рушія деструктивної поведінки постала в соціології не з появою новітніх теорій насильства, а має тривалу інтелектуальну традицію, яка бере свій початок ще з класичних теоретиків Чиказької школи. У 1920-х роках **Роберт Езра Парк** (1864–1944) досліджував механізми колективної поведінки в урбанізованих середовищах і підкреслював, що соціальна напруга не є просто індивідуальним переживанням, а проявляється на рівні взаємодії між фрустрованими соціальними групами, що опинилися в стані структурної маргіналізації.

Його аналіз етнічних конфліктів та міграційної сегрегації в Чикаго свідчив про те, що накопичена фрустрація, емоційна втома і страх сприяють зростанню

потенціалу до насильницьких актів у міжгрупових відносинах. Парк розробив концепцію **циклу расових відносин**, що включає чотири стадії:

1. **Контакт:** перша взаємодія між групами.
2. **Конкуренція:** боротьба за ресурси та статус.
3. **Акомодація:** тимчасове пристосування.
4. **Асиміляція або конфлікт:** злиття або ескалація напруги.

Наступним етапом розвитку цієї традиції стали експериментальні дослідження **Джона Долларда** та його колег, які у 1939 році сформулювали так звану **фрустраційно-агресивну гіпотезу** (Dollard et al., 1939) у праці «Frustration and Aggression» («Фрустрація і агресія»). Вони стверджували, що будь-яка фрустрація – тобто перешкода на шляху до досягнення цілі – потенційно викликає агресивну реакцію.

Цю гіпотезу згодом уточнив **Леонард Берковіц**, показавши, що фрустрація сама по собі породжує не агресію, а лише готовність до неї; реалізується вона за наявності відповідних стимулів у середовищі. Детально концепція Берковіца розглядається у наступному розділі.

Новий рівень розвитку ця лінія аналізу отримала у працях **Рендалла Коллінза** (нар. 1941), одного з провідних американських соціологів, який упродовж 1970–2000-х років послідовно формував підґрунтя для мікросоціологічного аналізу конфліктів. Його концепція соціальної напруги як структурного елементу деструктивної поведінки була розроблена вже в 1970-х у праці «Conflict Sociology» (Collins, 1975), але найбільш детально опрацьована в книзі «Violence: A Micro-Sociological Theory» (Collins, 2008).

Коллінз виходить із того, що більшість актів насильства є результатом нерационального накопичення напруги у міжособистісній взаємодії, яка не має виходу. У його інтерпретації насильство не є повсякденним і легким актом, навпаки, переважна більшість людей схильна уникати його. Лише за умов

взаємного блокування і відсутності можливості вийти з ситуації напруга досягає критичної межі, що призводить до акту насильства.

На підтвердження своїх тез Коллінз аналізує відеозаписи, свідчення очевидців і мемуари учасників збройних конфліктів.

Коллінз вводить поняття «**конфронтаційної напруги**» (confrontational tension) – універсального бар'єру, який утримує людей від насильства. Цей бар'єр включає:

- **страх:** побоювання постраждати самому;
- **емпатію:** співпереживання потенційній жертві;
- **моральні заборони:** інтерналізовані норми проти насильства;
- **невпевненість:** сумніви щодо легітимності своїх дій.

Показовим є феномен **взаємного уникнення погляду**: емоційна напруга не переростає у відкриту агресію доти, доки немає зорового контакту. Лише коли погляди фіксуються і вихід із ситуації обмежений, відбувається спалах насильства.

Ця мікросоціологічна перспектива дозволяє пояснити поведінку учасників протестів, бунтів, вуличних сутичок, де перебіг подій визначають не ідеї чи ідеологія, а насамперед емоції.

Згідно з Коллінзом, емоційна напруга функціонує як **ритуальний акумулятор енергії**, що вивільняється в конфліктному акті. Цей момент у його теорії перегукується з класичним функціоналізмом Дюркгейма, який описував ритуал як механізм підживлення колективної енергії. Але якщо у Дюркгейма ритуали слугують збереженню порядку, то у Коллінза – це точка прориву, в якій порядку загрожує руйнація.

Коллінз обґрунтовує також залежність між рівнем соціального контролю та ймовірністю насильства. Ризик переростання емоційної напруги в деструктивну поведінку зростає там, де ослаблені інституційні механізми врегулювання конфліктів і відсутні чіткі нормативні орієнтири.

Це підтверджується аналізом масових заворушень у Парижі (2005), Лос-Анджелесі (1992) та протестів у Чилі (2019), де люди виходили на вулиці не стільки через політичні гасла, скільки як відповідь на тривале емоційне виснаження та втрату довіри до державних інституцій.

Коллінз виділяє умови, за яких конфронтаційна напруга долається і відбувається насильство:

- **асиметрія влади:** слабка жертва не може чинити опір;
- **підтримка аудиторії:** присутність союзників знижує страх;
- **емоційне збудження:** лють або ейфорія блокують емпатію;
- **відсутність виходу:** ситуація взаємного блокування.

Ідеї Коллінза демонструють, що навіть найруйнівніші форми поведінки можуть бути наслідком непомітних змін у мікросоціальній динаміці. Зв'язок між емоційною напругою та деструкцією потребує аналізу насильства не лише як макроподії, а як результату конкретної міжособистісної взаємодії у певному ситуативному контексті.

4. Механізми соціального зараження, фрустрації та афективного катарсису у групових процесах

В основі соціальних конфліктів лежать три взаємопов'язані механізми: соціальне зараження, фрустрація та афективний катарсис. Усі вони є предметом аналізу як класичної, так і сучасної соціальної психології.

Соціальне зараження як концепт вперше був систематично описаний Гюставом Лебоном у контексті психології натовпу. Проте подальші дослідження значно розширили це поняття. Соціальне зараження – це процес швидкого, часто неусвідомленого поширення емоційних станів, установок або поведінкових патернів у групі через механізми наслідування та емоційного резонансу.

Нейрофізіологічним підґрунтям цього явища є система дзеркальних нейронів, які активуються як під час виконання дії, так і під час спостереження за нею. У

соціальному контексті це означає, що міміка, жести та інтонація одного індивіда автоматично викликають подібні емоції в оточення.

Елейн Хетфілд у дослідженнях емоційного зараження (Hatfield et al., 1994) виділяє три рівні цього процесу:

1. **Мімікрія:** неусвідомлене копіювання поведінки інших.
2. **Зворотний зв'язок:** власна міміка викликає відповідну емоцію.
3. **Емоційна конвергенція:** синхронізація емоційних станів у групі.

Теорія фрустрації-агресії, запропонована Джоном Доллардом і Нілом Міллером у 1939 році, стверджувала, що будь-яка фрустрація – перешкода на шляху до мети – неминуче веде до агресії. Хоча первісна формулювання була надто категоричною, основна ідея про зв'язок між блокуванням цілей та агресивною поведінкою залишається актуальною.

У 1960-х роках **Леонард Берковіц** у своїй праці «Aggression: Its Causes, Consequences, and Control» (Berkowitz, 1993) модифікував цю теорію. Він зазначив, що фрустрація сама по собі не завжди викликає агресію – лише тоді, коли в ситуації присутні **сигнали агресивної поведінки**, наприклад зброя, гнівні образи, сцени насильства.

Експериментально це було доведено: учасники, яким демонстрували сцени насильства, з більшою ймовірністю виявляли агресивну поведінку порівняно з тими, хто бачив нейтральні зображення. Берковіц запропонував **когнітивно-неоасоціаціоністську модель**, згідно з якою:

- фрустрація викликає негативний афект (гнів, роздратування);
- негативний афект активує асоціативні мережі в пам'яті;
- ці мережі включають агресивні думки, емоції та моторні програми;
- присутність агресивних сигналів посилює ці асоціації.

Згодом **Бушман і Андерсон** (Bushman, Anderson, 2002) показали, що навіть символічна агресія (у відеоіграх або кіно) не знижує напругу – навпаки, сприяє закріпленню агресивних моделей реагування.

Класичне поняття **афективного катарсису**, що сходить до Арістотеля, набуло нового звучання у XX столітті. Було прийнято вважати, що участь у протестах, ритуалах або навіть спортивних змаганнях дає змогу вивільнити пригнічені емоції. Однак численні дослідження, зокрема експерименти Бушмана, довели, що така форма розрядки не завжди є ефективною.

У деяких випадках вона лише посилює готовність до агресії, створюючи своєрідний афективний резонанс. Бушман виявив, що люди, яким дозволили «випустити пару» через фізичну агресію (удари по боксерському мішку), надалі виявляли більше, а не менше агресії. Це явище він пояснив **когнітивним праймінгом** (cognitive priming) – активацією агресивних схем у пам'яті.

Сучасні дослідження розрізняють два типи катарсису:

- **Емоційний катарсис:** вираз емоцій без агресивної дії (плач, розмова).
- **Агресивний катарсис:** вираз емоцій через агресію (фізична або вербальна).

Дослідження показують, що емоційний катарсис здатний знижувати напругу, тоді як агресивний катарсис часто лише посилює деструктивні тенденції.

Сьогодні в центрі наукової уваги перебуває також поняття **афективної мобілізації** – колективного збудження, що слугує спусковим механізмом для протестної активності. Під час акцій протесту, як свідчать польові дослідження, учасники не лише висловлюють раціональні вимоги, а обмінюються емоціями – обуренням, страхом, натхненням. Саме це емоційне підживлення, яке посилюється внаслідок взаємодії, допомагає утримувати згуртованість навіть за відсутності чіткого плану дій.

Таблиця 3.3. Теорії соціального зараження, фрустрації та катарсису

Автор/Теорія	Ключове поняття	Механізм	Період
Г. Лебон	Соціальне зараження	Втрата індивідуальності, навіювання	1895
Е. Канетті	Маса і розрядка	Афективна кульмінація, розчинення в натовпі	1960

Дж. Доллард, Н. Міллер	Фрустрація-агресія	Блокування цілі викликає агресію	1939
Л. Берковіц	Теорія агресивних сигналів	Зовнішні сигнали як каталізatori агресії	1960– 1990
Бушман, Андерсон	Критика катарсису	Агресія не зменшується, а посилюється	2002

Розглянуті концепції пояснюють колективну поведінку не стільки через соціальні структури, скільки через психоемоційні механізми. Їх значення особливо помітне в контексті масових протестів, інформаційних кампаній та медіавійн, де афект нерідко переважає над раціональним аналізом.

5. Афективна мобілізація як ресурс протестної активності

Концепція афективної мобілізації як рушійної сили протестної активності сформувалася на перетині когнітивної соціології, соціальної психології, теорій соціальних рухів та мікросоціології. Дослідники дедалі більше звертають увагу на роль емоцій у виникненні, підтриманні та ескалації колективної дії.

Афекти розглядаються не як другорядне доповнення до раціональних стратегій, а як первинний імпульс, що об'єднує індивідів у стійкі протестні спільноти.

Ключову роль у розвитку цієї концепції відіграє **Джеймс Джаспер**, який у книзі «The Art of Moral Protest» (Jasper, 1998) запропонував розрізняти афекти, що запускають протест, підтримують його чи, навпаки, демобілізують учасників. Згідно з його аналізом, обурення, гнів, сором, страх і надія – це не реакції на події, а форми соціального тлумачення дійсності, які структурують поведінку людей.

Саме моральне обурення, а не суто економічна вигода, змушує людину виходити на вулицю. Він підкреслює: «Те, як люди почуваються, коли вони стикаються з несправедливістю, часто є визначальним для того, чи візьмуть вони участь у протесті». Джаспер виділяє три типи емоцій у протестах:

- **реактивні емоції:** гнів, обурення у відповідь на конкретну несправедливість;
- **афективні зобов'язання:** лояльність, солідарність, любов до спільноти;
- **настрєві емоції:** надія, песимізм, ентузіазм, що визначають тривалість участі.

Особливо цінною є робота **Дебри Гоулд** «Moving Politics» (Gould, 2009), яка досліджує, як емоції горя, страху і втрати стали ресурсом політичної мобілізації під час епідемії ВІЛ/СНІД у США. Вона описує, як група АСТ UP перетворила емоційний досвід маргіналізованої спільноти на організований колективний протест.

За Гоулд, для учасників АСТ UP не існувало межі між тим, що вони відчували, і тим, як вони діяли: політика народжувалася з болю і ставала формою колективної суб'єктності.

Гоулд аналізує, як **афект горя** був трансформований у **гнів проти держави**, що ігнорувала епідемію. Цей процес включав:

1. Публічне визнання горя через меморіали та демонстрації.
2. Колективне переосмислення горя як політичної проблеми.
3. Мобілізація гніву через театралізовані акції протесту.
4. Формування стійкої ідентичності активістів на основі спільного емоційного досвіду.

Важливим теоретичним доповненням є підхід **Альберто Мелуччі**, який розглядає емоції як елементи символічного коду протесту. У книзі «Nomads of the Present» (Melucci, 1989) він підкреслює, що сучасні рухи є не лише відповіддю на матеріальні проблеми, а боротьбою за визнання, за інтерпретацію подій, за контроль над значеннями.

Емоції в його концепції виступають своєрідними **маркерами ідентичності**, дозволяючи учасникам руху почуватися частиною спільноти, «бути почутими» та «видимими» в умовах символічної ізоляції.

Мелуччі стверджує, що нові соціальні рухи оперують у сфері **культурного виробництва значень**, де емоції відіграють центральну роль у конструюванні колективної ідентичності. Він виділяє три процеси:

- **визначення когнітивних рамок:** спільне розуміння проблеми;
- **активізація відносин:** формування афективних зв'язків між учасниками;
- **емоційне інвестування:** психологічна прихильність до руху.

Рандал Коллінз, натомість, фокусується на мікросоціологічному рівні афективної мобілізації. У праці «Interaction Ritual Chains» (Collins, 2004) він описує, як ритуальні ситуації з фізичною присутністю людей, спільним фокусом уваги, емоційною енергією та ритмічністю здатні створювати потужний колективний ефект.

За Коллінзом, ефективність протесту значною мірою визначається здатністю генерувати **позитивну емоційну енергію**, яка викликає «афективний резонанс» і солідарність. Коллінз виділяє умови успішного ритуалу взаємодії:

1. **Фізична співприсутність:** тіла в одному просторі.
2. **Бар'єри для аутсайдерів:** чітке відмежування учасників.
3. **Спільний фокус уваги:** концентрація на одному об'єкті.
4. **Спільний емоційний настрій:** синхронізація афектів.

Коли ці умови виконуються, виникає **колективне випромінювання** (collective effervescence) – стан інтенсивного спільного збудження, що породжує солідарність та символи групи.

У «Violence: A Micro-sociological Theory» (Collins, 2008) Коллінз демонструє, що саме емоційна напруга, а не ідеологічні переконання, нерідко є вирішальним чинником ескалації конфлікту.

Таблиця 3.4. Теорії афективної мобілізації у протестних рухах

Автор	Ключова емоція	Механізм мобілізації	Приклад
Дж. Джаспер	Моральне обурення	Стимул до дії через переживання несправедливості	Black Lives Matter

Д. Гоулд	Страх, горе	Формування афективної спільноти через досвід втрати	АСТ UP, боротьба за доступ до лікування
А. Мелуччі	Надія, гордість	Побудова символічної ідентичності через емоційне розпізнавання	Італійські екологічні рухи 1980-х
Р. Коллінз	Емоційна енергія	Підтримка протестної дії через ритуальну спільність	Акції прямої дії, пікетування

Водночас дослідники наголошують: афективна мобілізація не завжди спрямована на емпатію або солідарність. У випадках ультраправих чи популістських рухів вона може формуватися на базі ворожості, страху перед «іншими», почуття приниження. Саме тому аналіз афектів має бути не нормативним, а аналітичним.

У пізнішій роботі «Emotions and social movements» (Jasper, 2011) Джаспер підкреслює, що емоції є ресурсом, який може слугувати найрізноманітнішим цілям, тому їх аналіз має бути аналітичним, а не нормативним.

Сучасні дослідження виділяють кілька механізмів афективної мобілізації:

- **емоційне фреймування:** презентація проблеми через емоційно насичені наративи;
- **афективна солідарність:** формування спільності через розділені емоції;
- **емоційне управління:** цілеспрямоване культивування певних афектів (гніву, надії);
- **емоційне підприємництво:** діяльність лідерів з мобілізації емоційних ресурсів.

Афективна мобілізація є складним соціальним механізмом, що охоплює когнітивні процеси, символічні практики, тілесну взаємодію і культурні сценарії. Її не можна зводити до спонтанного вираження емоцій – це процес соціального конструювання і каналізації афектів у конкретні форми дії. Саме ця багатовимірність робить афективну мобілізацію одним із ключових понять сучасного аналізу соціальних рухів і конфліктів.

Питання для самоконтролю

1. Які три механізми масової психології виділяє Г. Лебон і як вони пов'язані з емоційним зараженням?
2. У чому полягає концепція «афекту злиття» Е. Канетті і як вона пояснює формування маси?
3. Як Т. Шібутані пояснює роль емоцій у розповсюдженні чуток під час кризи?
4. Яку роль відіграє ідентифікація з лідером у масовій поведінці за З. Фрейдом?
5. Що таке «характерологічна броня» В. Райха і як вона пов'язана з авторитаризмом?
6. Які три механізми втечі від свободи виділяє Е. Фромм?
7. Що означає символічний конфлікт у концепції Ж. Лакана?
8. Як Р. Коллінз пояснює зв'язок між емоційною напругою та насильством?
9. У чому полягає різниця між емоційним та агресивним катарсисом?
10. Які чотири умови успішного ритуалу взаємодії виділяє Р. Коллінз?

Список використаних джерел

1. Канетті Е. Маса і влада / пер. з нім. Київ : Альтернативи, 2001. 416 с.
2. Лебон Г. Психологія натовпу / пер. з фр. Київ : Арії, 2024. 272 с.
3. Фромм Е. Втеча від свободи / пер. з англ. Харків : КСД, 2019. 288 с.
4. Berkowitz L. Aggression: Its Causes, Consequences, and Control. New York : McGraw-Hill, 1993. 485 p.
5. Bushman B. J., Anderson C. A. Violent Video Games and Hostile Expectations: A Test of the General Aggression Model. Personality and Social Psychology Bulletin. 2002. Vol. 28, No. 12. P. 1679–1686.
6. Collins R. Conflict Sociology: Toward an Explanatory Science. New York : Academic Press, 1975. 584 p.
7. Collins R. Interaction Ritual Chains. Princeton : Princeton University Press, 2004. 439 p.

8. Collins R. *Violence : A Micro-sociological Theory*. Princeton : Princeton University Press, 2008. 584 p.
9. Dollard J., Doob L. W., Miller N. E. et al. *Frustration and Aggression*. New Haven : Yale University Press, 1939. 209 p.
10. Freud S. *Massenpsychologie und Ich-Analyse*. Leipzig ; Wien ; Zürich : Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1921. 140 S. [Engl. transl.: *Group Psychology and the Analysis of the Ego*. New York : W. W. Norton, 1959]
11. Fromm E. *The Anatomy of Human Destructiveness*. New York : Holt, Rinehart and Winston, 1973. 521 p.
12. Goodwin J., Jasper J. M., Polletta F. *Passionate Politics: Emotions and Social Movements* (eds.). Chicago : University of Chicago Press, 2001. 383 p.
13. Gould D. B. *Moving Politics: Emotion and ACT UP's Fight Against AIDS*. Chicago : University of Chicago Press, 2009. 536 p.
14. Hatfield E., Cacioppo J. T., Rapson R. L. *Emotional Contagion*. Cambridge : Cambridge University Press, 1994. 107 p.
15. Jasper J. *Emotions and social movements: twenty years of theory and research*. *Annual Review of Sociology*. 2011. Vol. 37. P. 285–303.
16. Jasper J. M. *The Art of Moral Protest: Culture, Biography, and Creativity in Social Movements*. Chicago : University of Chicago Press, 1998. 502 p.
17. Melucci A. *Nomads of the Present: Social Movements and Individual Needs in Contemporary Society*. Philadelphia : Temple University Press, 1989. 288 p.
18. Park R. E. *Race and Culture*. Glencoe : The Free Press, 1950. 403 p.
19. Reich W. *Die Massenpsychologie des Faschismus* / W. Reich. Copenhagen : Verlag für Sexualpolitik, 1933. 435 S. [Engl. transl.: *The Mass Psychology of Fascism*. New York : Farrar, Straus and Giroux, 1970]
20. Shibutani T. *Improvised News: A Sociological Study of Rumor*. Indianapolis : Bobbs-Merrill, 1966. 262 p.

Розділ 2. Інституційні та інформаційні виміри соціальних криз

Лекція 4. Кризові процеси в інституційних системах: від легітимності до розпаду

Мета: проаналізувати теоретичні підходи до розуміння соціальних інститутів як носіїв нормативної стабільності, розкрити механізми делегітимації та інституційної кризи.

План

1. Теоретичні підходи до розуміння соціальних інститутів як носіїв нормативної стабільності у працях Е. Дюркгайма та П. Бергера.
2. Інституційна криза та делегітимація як системна характеристика соціального розладу у концепціях Ю. Габермаса, Д. Істона та Г. Алмонда.
3. Соціальна дезінтеграція, інституційний вакуум і аномія в контексті кризової динаміки у працях Р. Мертоні і Н. Смелзера.
4. Посттоталітарна недовіра як синдром у перехідних суспільствах і інституційна руїна як фаза глибокого конфлікту в інтерпретаціях Р. Інглгарта і М. Кастельса.

1. Теоретичні підходи до розуміння соціальних інститутів як носіїв нормативної стабільності у працях Е. Дюркгайма та П. Бергера

Проблема інституційної стабільності та легітимності соціального порядку належить до фундаментальних питань соціологічної теорії XX–XXI століть. Легітимність є специфічним механізмом стабілізації владних, правових, економічних і моральних структур, що організовують колективне життя. У соціологічному аналізі ця категорія формувалася в діалозі з політичною філософією, психологією мас і комунікативною теорією; поступово фокус зміщувався від традиційного авторитету до комунікативної раціональності та символічної влади.

Емілю Дюркгайму (1858–1917) належить одна з найбільш ранніх і найбільш послідовних спроб обґрунтувати роль соціальних інститутів у підтриманні нормативної стабільності суспільства. У працях «Про поділ суспільної праці»

(Durkheim, 1984) та «Правила соціологічного методу» (Durkheim, 1982) він визначає інститути як *«сукупність вірувань та способів поведінки, встановлених колективом»*, що функціонують як зовнішній примус і водночас як внутрішня нормативна рамка для індивідів. Для Дюркгайма інституції – це не просто адміністративні структури, а живі форми **колективної свідомості**, які забезпечують моральну єдність суспільства та знижують ризик аномії – стану нормативної дезорганізації.

Дюркгайм розрізняє два типи соціальної солідарності, що визначають характер інституційної стабільності:

- **Механічна солідарність:** солідарність, заснована на подібності та однорідності переконань, характерна для традиційних суспільств, де інституції (релігія, клан, громада) тримаються на колективному ритуалі та репресивному праві.
- **Органічна солідарність:** солідарність, заснована на функціональній диференціації та взаємозалежності, характерна для модерних суспільств, де інституції (право, економіка, освіта) підтримуються через реститутивне право та контрактні відносини.

У перехідні періоди – коли суспільство рухається від механічної до органічної солідарності – виникає ризик **аномії**: старі інституційні регулятори втрачають ефективність, а нові ще не набули достатньої легітимності. Саме в цьому стані суспільство стає вразливим до девіації, морального розладу та кризових явищ (Durkheim, 1951). Дюркгайм аналізує це через дослідження самогубств, показуючи, що рівень суїцидів зростає саме в умовах різких соціальних змін – економічних бумів, рецесій, революцій – коли нормативна рамка виявляється недостатньою.

Дюркгайм вводить поняття **«колективних уявлень»** (*représentations collectives*) – системи спільних ідей, цінностей, символів, що існують незалежно від окремого індивіда та визначають його сприйняття реальності (Durkheim, 1965). Інститути для Дюркгайма – це матеріалізація колективних уявлень у правилах,

організаціях, ритуалах. Саме тому їхня легітимність залежить не лише від формальної раціональності (як у Вебера), а від емоційного, ритуального прийняття з боку членів спільноти.

Інший потужний теоретичний внесок у розуміння інституційної стабільності зробив **Пітер Бергер** (1929–2017) разом із **Томасом Лукманом** у фундаментальній праці «Соціальне конструювання реальності» (Berger, Luckmann, 1966). Бергер і Лукман розглядають інститути не як об'єктивну даність, а як продукт **соціального конструювання**, що проходить через три діалектичні фази:

- **Екстерналізація:** індивіди створюють повторювані патерни поведінки, які поступово набувають характеру звичок та правил.
- **Об'єктивація:** ці патерни «відчужуються» від своїх творців і починають сприйматися як об'єктивна реальність.
- **Інтерналізація:** нові покоління засвоюють уже готові інституційні структури через соціалізацію, освіту, культурну передачу, сприймаючи їх як природний порядок речей.

Цей процес пояснює, чому інститути сприймаються людьми як щось «природне» та «незмінне», хоча насправді вони є історичним продуктом людської діяльності. Легітимність інститутів, за Бергером, підтримується через **символічні універсуми** – всеохоплюючі системи значень, які інтегрують окремі інституційні сфери (право, релігія, наука, мораль) у єдину осмислену картину світу. Коли символічний універсум зазнає кризи – наприклад, через зіткнення з альтернативними системами значень або через внутрішні суперечності – інституційна стабільність опиняється під загрозою.

Бергер і Лукман виділяють чотири рівні легітимації інститутів:

- **Долінгвістичний рівень:** «так роблять» – практичне знання, вбудоване в мову та повсякденність.
- **Рудиментарні теоретичні пропозиції:** прислів'я, правила, елементарні теоретичні узагальнення.

- **Експліцитні теорії:** розгорнуті пояснювальні системи, що обґрунтовують окремі інституційні сфери.
- **Символічні універсуми:** всеохоплюючі смислові системи (релігія, філософія, наука), що інтегрують усі інституції в єдину осмислену цілісність.

Макс Вебер (1864–1920) заклав першу систематичну основу аналізу легітимності у праці «Господарство і суспільство» (Weber, 1978), виокремивши три ідеальні типи легітимного панування:

Таблиця 4.1. Ідеальні типи легітимного панування за М. Вебером

Тип панування	Джерело легітимності	Підстава визнання	Приклад
Традиційне	Звичай, спадковість	Віра у святість традицій	Монархія, патріархат
Харизматичне	Особисті якості лідера	Віра в надзвичайні здібності	Релігійні пророки, революційні лідери
Легально-раціональне	Формальні процедури, закон	Віра в раціональність правил	Бюрократична держава, демократія

Вебер підкреслює, що легально-раціональна легітимність, характерна для сучасних держав, спирається на віру в об'єктивність законів і формальних процедур. Проте він застерігає, що жодна з форм панування не існує в чистому вигляді: реальні політичні системи поєднують елементи всіх трьох типів. Криза легітимності виникає, коли жодне з цих джерел не забезпечує достатнього визнання з боку підвладних.

У другій половині XX століття категорія легітимності отримує нове переосмислення у працях **Юргена Габермаса**, зокрема в книгах «Проблеми легітимації в умовах пізнього капіталізму» (Habermas, 1975) та «Теорія комунікативної дії» (Habermas, 1984). Габермас акцентує, що легітимність у сучасному суспільстві не може триматися лише на правових чи традиційних формах авторитету — вона повинна народжуватися в процесі публічного обговорення норм, рішень і дій, які визнані учасниками дискурсу як розумні. У цій логіці легітимність — не даність, а **процес взаємної аргументації** в публічній сфері.

П'єр Бурдьє у працях «Благородство держави» (Bourdieu, 1996) та «Про державу» (Bourdieu, 2014) показує, що легітимність є результатом боротьби за монополію на **«символічний капітал»** істини, права, культури. Вона не існує як незалежна властивість, а є ефектом визнання та репродукції символічної влади; легітимація здійснюється через ритуали, церемонії, освітні стандарти, медійну репрезентацію, які постійно підтверджують «право говорити від імені всього суспільства».

Від Дюркгайма до Бергера, від Вебера до Габермаса та Бурдьє соціальні інститути розуміються як носії нормативної стабільності, що постійно потребують підтвердження свого авторитету. Легітимність є динамічною, багаторівневою системою із правовими, символічними, емоційними та комунікативними компонентами. Саме її стан визначає, чи витримають інститути кризові навантаження, чи зазнають делегітимації і розпаду.

2. Інституційна криза та делегітимація як системна характеристика соціального розладу у концепціях Ю. Габермаса, Д. Істона та Г. Алмонда

Інституційна криза та делегітимація в сучасній теорії розглядаються як ключові маркери глибокого соціального розладу. Вони сигналізують, що інститути втрачають здатність виконувати свої інтегративні, нормативні та регулятивні функції; суспільство перестає бачити в них гаранта справедливості та порядку та сприймає як джерело несправедливості, корупції, насильства. Делегітимація означає поступову втрату морального та символічного авторитету інституцій, що підриває основи соціального порядку, посилює відчуття фрустрації серед громадян і створює ґрунт для радикалізації та конфліктів.

У концепції легітимаційної кризи **Юргена Габермаса** інституції постають не просто адміністративними структурами, а носіями комунікативної раціональності. Вони повинні забезпечувати зв'язок між **«системою»** (економікою, бюрократією, політикою) і **«життєсвітом»** (повсякденною культурою, цінностями, моральними уявленнями). Коли цей зв'язок розривається, система *колонізує* життєсвіт, а

інститути починають діяти за логікою ефективності та контролю, ігноруючи питання справедливості та участі.

Делегітимація для Габермаса – це процес, у якому громадяни перестають сприймати інституційні рішення як морально обґрунтовані, а владу – як таку, що заслуговує на послух. Головною причиною є заміна комунікативної дії стратегічною – тобто орієнтованою не на досягнення взаєморозуміння, а на контроль, маніпуляцію та утримання влади. Наслідком є апатія, цинізм, зростання протестів і підтримка радикальних сил. Габермас виділяє чотири типи криз у системах пізнього капіталізму:

Таблиця 4.2. Типи криз у системах пізнього капіталізму за Ю. Габермасом

Тип кризи	Підсистема	Прояв	Наслідок
Економічна	Система виробництва	Рецесія, безробіття, інфляція	Втрата матеріальної підтримки
Раціональності	Адміністративна система	Неспроможність виконувати функції	Сумнів у компетентності влади
Легітимаційна	Соціокультурна система	Ерозія довіри, моральний вакуум	Відмова від визнання інституцій
Мотиваційна	Система соціалізації	Втрата сенсу, апатія, цинізм	Дефіцит лояльності

Інституційна криза у Габермаса стає неминучою, коли інститути замикаються в логіці власної автономії, відриваючись від публічної сфери. Делегітимація набуває тоді соціально-психологічного виміру: формується масове відчуття відчуження і тотальної недовіри, що виявляється в абсентеїзмі, зростанні протестів і підтримці радикальних рухів.

Девід Істон аналізує інституційну кризу через свою системну модель політичного процесу. У його концепції політична система розглядається як відкрита динамічна структура, яка постійно взаємодіє з оточенням через потоки **вхідних запитів** (demands) і **підтримки** (support). Легітимність виступає ключовим стабілізуючим ресурсом, що дозволяє системі перетворювати запити на рішення без надмірного примусу (Easton, 1965). Істон розрізняє два типи підтримки:

- **Специфічна підтримка (specific support):** підтримка конкретних рішень, політик та лідерів, яка може коливатися залежно від результатів їхньої діяльності.
- **Дифузна підтримка (diffuse support):** базова лояльність до політичної системи як такої, що ґрунтується на вірі в її легітимність та справедливість.

Коли між очікуваннями громадян та здатністю інститутів задовольняти ці очікування виникає тривалий розрив, відбувається «криза підтримки»: спершу падає специфічна підтримка конкретних політик, а згодом еродує дифузна підтримка системи загалом. У цьому випадку навіть невеликі шоки можуть спровокувати масові протести, спроби повалення влади або відмову населення підкорятися законам.

Гебріел Алмонд пропонує структурно-функціональний аналіз інституційної кризи, підкреслюючи роль **політичної культури**. Стабільність демократії залежить від того, чи підтримують громадяни «громадянську культуру» – поєднання участі, довіри, визнання легітимності процедур та інституцій. Алмонд і Верба у класичній праці «Громадянська культура» (Almond, Verba, 1963) аналізують, як політична соціалізація формує ставлення громадян до інститутів і визначає стійкість демократичного ладу. Коли відбувається розрив між швидкістю соціальних змін і здатністю інститутів адаптуватися, виникає «**структурний лаг**»: старі легітимаційні міфи та символи перестають працювати, а нові ще не сформовані. Делегітимація в такій логіці – це симптом глибокого культурного та структурного дисбалансу, який відкриває простір для популізму, антиінституційних рухів та неформальних каналів влади. Алмонд виділяє функції, які мають виконувати політичні інститути для підтримання стабільності:

- **Функція вхідних процесів:** агрегування та артикуляція інтересів різних соціальних груп.
- **Функція вихідних процесів:** вироблення та впровадження політичних рішень.

- **Функція політичної соціалізації:** формування політичних установок і лояльності через освіту, медіа, сім'ю.
- **Функція мобілізації підтримки:** залучення громадян до політичного процесу та підтримання їхньої участі.

Коли інститути не справляються з цими функціями – наприклад, ігнорують інтереси значних груп населення або монополізуються олігархічними елітами – громадяни починають сприймати їх як архаїчні та неефективні. Це створює передумови для протестів, антиінституційних настроїв і зростання ролі неформальних структур (клієнтелізм, кланові мережі, паралельні структури влади).

Таблиця 4.3. Порівняння підходів Габермаса, Істона та Алмонда до інституційної кризи

Критерій	Ю. Габермас	Д. Істон	Г. Алмонд
Фокус аналізу	Комунікативна раціональність	Системні потоки	Політична культура
Причина кризи	Колонізація життєсвіту	Розрив між запитами і відповідями	Структурний лаг
Тип делегітимації	Моральна ерозія	Дефіцит підтримки	Культурний дисбаланс
Ключове поняття	Легітимаційна криза	Specific vs diffuse support	Громадянська культура
Наслідок	Апатія, радикалізація	Системний колапс	Популізм, антиінституціоналізм

У підходах Габермаса, Істона та Алмонда інституційна криза постає як процес, де функціональна неефективність, порушення процедурної справедливості та культурний розрив взаємно посилюють одне одного, підриваючи легітимність і штовхаючи суспільство до конфліктної динаміки. Делегітимація – не випадковий збій, а системна ознака глибокого соціального розладу.

3. Соціальна дезінтеграція, інституційний вакуум і аномія в контексті кризової динаміки у працях Р. Мертон і Н. Смелзера.

Соціальна дезінтеграція, інституційний вакуум і аномія описують різні аспекти розпаду соціального порядку, але в кризових умовах вони взаємопов'язані та утворюють єдиний ланцюг. Дезінтеграція означає ослаблення соціальних

зв'язків та колективної ідентичності; інституційний вакуум – ситуацію, коли формальні інститути втрачають регулятивну здатність; аномія – нормативну дезорганізацію, у якій індивід не має чітких орієнтирів щодо цілей і засобів дії.

Роберт Кінг Мертон (1910–2003), спираючись на Дюркгайма, розвинув концепцію аномії у праці «Соціальна структура та аномія» (Merton, 1938), а згодом у фундаментальній книзі «Соціальна теорія та соціальна структура» (Merton, 1968). Мертон трактує аномію як розрив між **культурно схваленими цілями** та **соціально санкціонованими засобами** їх досягнення.

Суспільства, де успіх, багатство, соціальний статус проголошуються універсальними цілями, але доступ до легітимних ресурсів різко нерівний, продукують масову фрустрацію. Індивіди змушені обирати одну зі стратегій адаптації:

Таблиця 4.4. Типологія індивідуальної адаптації за Р. Мертоном

Тип адаптації	Ставлення до цілей	Ставлення до засобів	Приклад
Конформізм	Приймає	Приймає	Більшість населення, що грає за правилами
Інновація	Приймає	Відкидає	Корупція, організована злочинність, шахрайство
Ритуалізм	Відкидає	Приймає	Бюрократ, що сліпо дотримується процедур
Ретретизм	Відкидає	Відкидає	Наркоманія, бродяжництво, маргіналізація
Бунт	Замінює новими	Замінює новими	Револьюційні рухи, контркультура

У кризових умовах аномія набуває масового характеру, підриваючи довіру до інститутів і стимулюючи корупцію, криміналізацію, радикальні рухи. Мертон підкреслює, що **аномія – це не властивість індивіда, а властивість соціальної структури**: саме суспільство, яке генерує нездійсненні обіцянки рівних можливостей, створює масштабну девіацію як побічний продукт свого устрою.

Інституційний вакуум – поняття, що частіше описує стан перехідних суспільств: старі інституційні структури (авторитарні, тоталітарні, патримоніальні) уже зруйновані або дискредитовані, а нові – ще не сформувалися або не набули

легітимності. У такому вакуумі правила стають неоднозначними, зростає роль неформальних практик (клієнтелізм, «блат», кланові мережі), посилюється правовий нігілізм; це створює сприятливі умови для організованої злочинності та паралельних структур влади.

Мертон показує, як інституційний вакуум посилює аномічні тенденції: коли формальні інститути не працюють, індивіди не мають надійних орієнтирів для поведінки, що призводить до зростання девіації на всіх рівнях – від побутової злочинності до політичної корупції. Водночас він зазначає, що аномія може бути як деструктивною, так і продуктивною силою: «бунт» у його типології передбачає створення нових цілей і засобів, тобто потенційно нового інституційного порядку.

Ніл Смелзер (1930–2017), розробляючи теорію колективної поведінки у фундаментальній праці «Теорія колективної поведінки» (Smelser, 1962), показує, як аномія та інституційний вакуум перетворюються на масові рухи, паніку, бунти. У його моделі «доданої вартості» (value-added model) для виникнення колективної поведінки потрібні шість послідовних умов:

- **Структурна сприятливість:** наявність умов, що роблять можливим певний тип колективної дії (наприклад, скупчення людей, доступ до інформації).
- **Структурне напруження:** нерівність, несправедливість, втрата довіри, що створюють підґрунтя для невдоволення.
- **Узагальнене переконання:** формування спільної інтерпретації ситуації: «хто винен» і «що робити».
- **Провокуючі (преципітуючі) фактори:** конкретні інциденти, що запускають колективну дію (арешт, вбивство, скандал).
- **Мобілізація учасників:** залучення учасників через лідерів, мережі, організації.
- **Дії соціального контролю:** реакція влади та силових структур, яка може як стримати, так і посилити протест.

У кризовому суспільстві, де інститути слабкі, а довіра низька, всі ці умови легко складаються у конфігурацію, що запускає спіраль ескалації (Smelser, 1962). Смельзер підкреслює, що кожна наступна умова «додає вартість» до потенціалу колективної дії: без структурного напруження навіть наявність провокуючого фактору не призведе до бунту; без мобілізації навіть найсильніше обурення залишиться латентним.

Смельзер виділяє чотири основні типи колективної поведінки:

- **Крейзи та паніка:** масове збудження без чіткої структури чи мети (паніка, мода, хвилі ентузіазму).
- **Норморієнтовані рухи:** спрямовані на зміну норм без зміни цінностей (рухи за реформи).
- **Ціннісноорієнтовані рухи:** спрямовані на фундаментальну зміну ціннісної системи суспільства (революції, утопічні рухи).
- **Ворожий вибух:** реакція ворожості на конкретний об'єкт (бунти, погроми, вендета).

У концепціях Мертон і Смельзера соціальна дезінтеграція, інституційний вакуум і аномія є не лише наслідками кризи, а факторами, що її поглиблюють, перетворюючи структурні напруження на відкриті конфлікти та насильство. Мертон зосереджується на структурних джерелах девіації, Смельзер – на механізмах перетворення індивідуальної фрустрації на колективну дію. Обидві концепції разом дають комплексну картину кризової динаміки.

4. Посттоталітарна недовіра як синдром у перехідних суспільствах і інституційна руїна як фаза глибокого конфлікту в інтерпретаціях Р. Інглгарта і М. Кастельса

Посттоталітарна недовіра – стійкий синдром, який формується під впливом тривалого досвіду репресій, централізованого контролю та маніпулятивної пропаганди. У таких суспільствах громадяни звикають до вертикалі влади, до відсутності прозорих процедур і горизонтальних мереж солідарності; після падіння

режиму вони не одразу сприймають нові інституції як «свої» і схильні очікувати від них чергового обману.

Рональд Інглгарт (1934–2021) у серії фундаментальних праць – «Тиха революція» (Inglehart, 1977), «Модернізація та постмодернізація» (Inglehart, 1997), «Культурна еволюція» (Inglehart, 2018) – показує, що політична культура значною мірою залежить від рівня **екзистенційної безпеки**, у якій проходить соціалізація поколінь.

Тоталітарні режими, які поєднували матеріальний дефіцит, страх і репресії, виробляють ціннісні патерни, орієнтовані на виживання, конформізм і недовіру до інших. Після переходу до демократії ці патерни не зникають миттєво: формально нові інститути співіснують зі старими установками, що породжує розрив між «паперовою» демократією та реальною підтримкою демократичних норм (Inglehart, 1997). Інглгарт виділяє два полюси ціннісної шкали, що визначають ставлення суспільства до інституцій:

Таблиця 4.5. Ціннісні полюси за Р. Інглгартом

Ціннісний полюс	Характеристика	Ставлення до інститутів	Типове суспільство
Цінності виживання	Безпека, конформізм, матеріалізм, недовіра	Схильність до авторитарних інститутів, підозра до демократії	Посттоталітарні, бідні, кризові суспільства
Цінності самовираження	Свобода, участь, толерантність, довіра	Підтримка демократичних інститутів, громадянська активність	Стабільні демократії з високим рівнем добробуту

Інглгарт підкреслює, що перехід до постматеріалістичних цінностей – участі, свободи, самовираження – відбувається повільно, через зміну поколінь. У посттоталітарних суспільствах цей процес гальмується повторюваними кризами, війнами, економічною нестабільністю. Посттоталітарна недовіра зберігається десятиліттями, проявляючись у:

- **Політичній площині:** низькій виборчій активності та скептицизмі щодо демократичних процедур.

- **Громадянському суспільстві:** слабкості волонтерських організацій, профспілок, незалежних медіа.
- **Психологічній площині:** готовності підтримати «сильну руку» в обмін на ілюзію стабільності та порядку.
- **Соціальній площині:** міжособистісній недовірі, атомізації, відсутності горизонтальних зв'язків солідарності.

Дослідження в рамках *World Values Survey*, яке Інглгарт координував упродовж десятиліть, підтверджують: суспільства колишнього СРСР та Східної Європи демонструють стійко нижчі рівні міжособистісної та інституційної довіри порівняно зі стабільними демократіями Західної Європи, навіть після десятиліть формальної демократизації. Це свідчить про те, що інституційна довіра формується не лише через правову архітектуру, а значною мірою через культурний і психологічний досвід поколінь.

Мануель Кастельс (нар. 1942) у тритомній праці «Інформаційна доба: економіка, суспільство і культура» (Castells, 1996) аналізує інституційну кризу в контексті глобальних трансформацій. Для Кастельса сучасний світ характеризується протистоянням між «**простором потоків**» (мережами капіталу, інформації, технологій) і «**простором місць**» (локальними спільнотами, національними інституціями, культурними ідентичностями).

Кастельс стверджує, що традиційні інститути – національна держава, партійна система, судова влада – дедалі більше втрачають контроль над потоками, що визначають реальну динаміку суспільного життя. Капітал рухається швидше за законодавство, інформація – швидше за цензуру, мережі – швидше за бюрократію. Це створює **інституційну руїну** – стан, у якому формальні інститути ще існують, але вже не здатні виконувати свої функції в мережевому суспільстві.

Кастельс виділяє три форми ідентичності, що виникають у відповідь на інституційну кризу:

- **Легітимізуюча ідентичність:** ідентичність, нав'язана домінуючими інституціями для контролю над населенням (етнічна, національна, релігійна).
- **Ідентичність спротиву:** ідентичність, що формується маргіналізованими групами як форма спротиву домінуючій системі (феміністичні, екологічні, антиглобалістські рухи).
- **Проектна ідентичність:** ідентичність, що виникає з проєктів трансформації суспільства і створення нових інституційних форм.

Інституційна руїна у Кастельса не означає повного зникнення інститутів – вони продовжують існувати як «порожні оболонки», позбавлені реального впливу. Парламенти ухвалюють закони, які не виконуються; суди функціонують, але не забезпечують справедливості; державні медіа працюють, але не формують довіри. Цей стан особливо небезпечний, бо створює ілюзію нормальності при глибокому внутрішньому розпаді.

Для посттоталітарних суспільств поєднання інглгартівської посттоталітарної недовіри та кастельсівської інституційної руїни створює особливо складну конфігурацію. Громадяни не довіряють інститутам через історичний досвід, а інститути не здатні заслужити довіру через свою функціональну неспроможність. Це замкнене коло підтримує себе: недовіра блокує реформи, а відсутність реформ поглиблює недовіру.

Кастельс показує, що в умовах руїни традиційних інститутів саме горизонтальні мережі – волонтерські організації, інтернет-спільноти, громадянські ініціативи – можуть стати зародками нового інституційного порядку. Водночас він застерігає, що мережі так само можуть слугувати маніпуляції, дезінформації та радикалізації.

Посттоталітарна недовіра та інституційна руїна – дві взаємопов'язані грані глибокого кризового процесу. Інглгарт розкриває культурну і поколіннєву глибину цієї кризи, Кастельс – її структурний і технологічний вимір. Подолання інституційної кризи потребує не лише правових реформ, але тривалого формування

нової культури довіри, нових форм громадянської участі та інституційних архітектур, адаптованих до умов мережевого суспільства.

Питання для самоконтролю

1. Як Е. Дюркгайм визначає соціальні інститути і яку роль вони відіграють у підтриманні нормативної стабільності?
2. У чому полягає концепція соціального конструювання реальності П. Бергера і Т. Лукмана і як вона пояснює легітимність інститутів?
3. Які три ідеальні типи легітимного панування виділяє М. Вебер і як вони пов'язані з кризою легітимності?
4. Що таке «колонізація життєсвіту» у концепції Ю. Габермаса і як вона призводить до легітимаційної кризи?
5. Як Д. Істон розрізняє специфічну та дифузну підтримку і яке значення це має для розуміння інституційної кризи?
6. Яку роль відіграє політична культура у підтриманні інституційної стабільності за Г. Алмондом?
7. Як Р. Мертон пояснює зв'язок між аномією та девіантною поведінкою? Назвіть п'ять типів адаптації.
8. Які шість умов виникнення колективної поведінки виділяє Н. Смелзер у своїй моделі «доданої вартості»?
9. Що таке посттоталітарна недовіра і як вона проявляється у перехідних суспільствах за Р. Інглгартом?
10. Як М. Кастельс описує інституційну руїну і які три форми ідентичності виникають у відповідь на інституційну кризу?

Список використаних джерел

1. Almond G. A., Verba S. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Princeton : Princeton University Press, 1963. 562 p.
2. Berger P., Luckmann T. The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge. New York : Anchor Books, 1966. 240 p.

3. Bourdieu P. On the State: Lectures at the Collège de France, 1989–1992 / ed. by P. Champagne, R. Lenoir, F. Poupeau, M.-C. Rivière ; transl. by D. Fernbach. Cambridge : Polity Press, 2014. 449 p.
4. Bourdieu P. The State Nobility: Elite Schools in the Field of Power / transl. by L. C. Clough. Stanford : Stanford University Press, 1996. 475 p.
5. Castells M. The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol. 1: The Rise of the Network Society. Oxford : Blackwell, 1996. 556 p.
6. Durkheim E. Suicide: A Study in Sociology / transl. by J. A. Spaulding, G. Simpson. New York : Free Press, 1951. 405 p.
7. Durkheim E. The Division of Labour in Society / transl. by W. D. Halls. New York : Free Press, 1984. 352 p.
8. Durkheim E. The Elementary Forms of the Religious Life / transl. by J. W. Swain. New York : Free Press, 1965. 507 p.
9. Durkheim E. The Rules of Sociological Method / transl. by W. D. Halls. New York : Free Press, 1982. 264 p.
10. Easton D. A Systems Analysis of Political Life. New York : Wiley, 1965. 507 p.
11. Habermas J. Legitimation Crisis / transl. by T. McCarthy. Boston : Beacon Press, 1975. 166 p.
12. Habermas J. The Theory of Communicative Action. Vol. 1: Reason and the Rationalization of Society / transl. by T. McCarthy. Boston : Beacon Press, 1984. 465 p.
13. Habermas J. The Theory of Communicative Action. Vol. 1: Reason and the Rationalization of Society / transl. by T. McCarthy. Boston : Beacon Press, 1984. 562 p.
14. Inglehart R. Cultural Evolution: People's Motivations Are Changing, and Reshaping the World. Cambridge : Cambridge University Press, 2018. 288 p.
15. Inglehart R. Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies. Princeton : Princeton University Press, 1997. 453 p.
16. Inglehart R. The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics. Princeton : Princeton University Press, 1977. 482 p.

17. Merton R. K. Social structure and anomie. *American Sociological Review*. 1938. Vol. 3, No. 5. P. 672–682.
18. Merton R. K. *Social Theory and Social Structure*. Enlarged ed. New York : Free Press, 1968. 702 p.
19. Smelser N. J. *Theory of Collective Behavior*. New York : Free Press, 1962. 436 p.
20. Weber M. *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology* / ed. by G. Roth, C. Wittich. Berkeley : University of California Press, 1978. 1469 p.

Лекція 5. Цифрові платформи як агенти соціальної поляризації та конфлікту

Мета: проаналізувати теоретичні підходи до розуміння механізмів, через які цифрові платформи трансформують публічну сферу, підсилюють соціальну поляризацію, створюють інфраструктуру для афективної мобілізації та стають простором конструювання протестних ідентичностей у мережевому суспільстві.

План

1. Медіа ефекти як фактор формування соціальної напруги у підходах М. Маклюєна, Е. Ноель Нойманн і Дж.Томпсона.
2. Соціальні мережі як простір афективної мобілізації і конструювання протестних ідентичностей у працях Ш. Зубофф.
3. Алгоритмічні бульбашки, ехо-камери і цифровий популізм у дослідженнях Ф.Говарда і З. Туфекчі.
4. Репертуари цифрового протесту і логіка конфлікту в мережевому суспільстві у трактуванні М.Кастельса.

1. Медіа ефекти як фактор формування соціальної напруги у підходах Маршалла Маклюєна, Елізабет Ноель Нойманн і Джона Томпсона

Аналіз механізмів, через які цифрові платформи стають агентами соціальної поляризації, потребує звернення до фундаментальних медіатеорій, які пояснюють механізми впливу комунікаційних технологій на суспільну свідомість і структуру соціальних взаємодій. Маршалл Маклюєн, Елізабет Ноель Нойманн і Джон Томпсон запропонували теоретичні моделі, які, хоч і були розроблені в епоху домінування традиційних засобів масової інформації, заклали концептуальну основу для аналізу сучасних цифрових конфліктів. Їхні ідеї дозволяють розглядати соціальну напругу не як випадковий збій, а як **системний ефект медіатизації суспільства**.

Канадський філософ і теоретик медіа **Маршалл Маклюєн** у своїх працях «Галактика Гутенберга» (McLuhan, 1962) і «Розуміння медіа» (McLuhan, 1994) запропонував революційний погляд на медіа не як на пасивні канали передачі

інформації, а як на **активні середовища**, що трансформують людське сприйняття і соціальну організацію. Його відома теза «медіа це повідомлення» означає, що сам формат комунікації друкований текст, радіомова, телевізійна картинка, електронний сигнал впливає на суспільство сильніше, ніж зміст, який він передає. Важливим є те, які типи досвіду, швидкості реакції, типи уваги і форми соціальності робить можливими конкретне медіа.

Маклюен стверджував, що електронні медіа телеграф, радіо, телебачення, а в перспективі і комп'ютерні мережі скасовують простір і час, створюючи ефект **глобального села**. При цьому він не романтизував це село як простір гармонії. Навпаки, Маклюен попереджав, що глобальне село – це місце тотальної залученості, де зникає приватність, де всі постійно спостерігають одне за одним, а локальні події миттєво стають глобальними. Стиснення світу до розмірів села означає, що різні культури, цінності і групи постійно зіштовхуються у спільному інформаційному полі без часових і просторових буферів.

Згідно з Маклюеном, електронні медіа **ретрайбалізують** людину, повертаючи її від індивідуалістичної культури друку до племінної, емоційно насиченої культури усної взаємодії, але вже на новому технологічному рівні. Це породжує глибокі конфлікти ідентичності. Соціальні групи починають агресивно захищати свої племінні цінності, оскільки відчувають загрозу розчинення у глобальному інформаційному потоці. Соціальна напруга стає неминучим наслідком електричної комунікації, яка змушує різні символічні світи резонувати в одному просторі.

Німецька соціологиня **Елізабет Ноель Нойманн** у праці «Спіраль мовчання. Громадська думка – наша соціальна шкіра» (Noelle-Neumann, 2013) розробила теорію, що пояснює механізми формування домінуючої громадської думки через **страх соціальної ізоляції**. Вона виходила з того, що люди мають квазістатистичний орган, тобто інтуїтивну здатність оцінювати, які погляди в суспільстві є популярними, а які маргінальними.

Суть ефекту **спіралі мовчання** полягає в тому, що індивіди, які відчують, що їхня позиція є меншістю або втрачає підтримку, схильні приховувати свої погляди, щоб уникнути осуду або виключення з групи. Натомість носії популярної думки висловлюються голосніше і впевненіше. Засоби масової інформації відіграють у цьому процесі вирішальну роль, оскільки вони не просто відображають реальність, а **конструюють уявлення про те, що є думкою більшості**. Якщо медіа систематично надають перевагу одній позиції, вони запускають спіральний процес. Опозиційні голоси замовкають, домінуюча думка здається безальтернативною, навіть якщо її реально не поділяє більшість.

У контексті соціальної напруги ця теорія пояснює виникнення **латентних конфліктів**, коли значні групи населення відчують себе виключеними з публічного дискурсу. Коли спіраль мовчання розривається, наприклад через появу альтернативних каналів комунікації на кшталт соціальних мереж, накопичена фрустрація мовчазної меншості може вилитися у радикальні форми протесту та різке посилення поляризації. Люди раптово виявляють, що вони не самі у своїх поглядах, і це відкриває можливість для швидкого переходу від мовчазної лояльності до відкритої конфронтації.

Британський соціолог **Джон Томпсон** у книзі «Медіа і модерність. Соціальна теорія медіа» (Thompson, 1995) аналізує, як розвиток медіа змінив структуру соціальної взаємодії. Він розрізняє три типи інтеракції:

- взаємодія обличчям до обличчя спільний час і простір, можливість негайного зворотного зв'язку, багатоканальність комунікації;
- медіатизована взаємодія листи, телефонна розмова, цифровий чат, де учасники розділені у часі або просторі, але комунікація залишається більш-менш діалогічною;
- медіатизована квазівзаємодія характерна для масмедіа, орієнтована на невизначену аудиторію, є здебільшого монологічною, не передбачає симетричного обміну репліками.

Для Томпсона ключовим є те, що медіа створюють **нові форми публічності без спільного місця**. Політика і соціальне життя перетворюються на управління видимістю. Влада стає крихкою, оскільки медіа роблять дії еліт видимими для мас, але одночасно створюють **ризики скандалів, витоків і десакралізації влади**. Соціальна напруга виникає внаслідок боротьби за символічний контроль над тим, як події, актори і групи репрезентовані у медіапросторі.

Особливо важливо, що квазівзаємодія не передбачає негайного зворотного зв'язку. Аудиторії інтерпретують медіаповідомлення у власних контекстах, що можуть радикально відрізнятись. Це створює умови для непорозумінь, моральних панік і символічних конфліктів. У цифрову епоху ці процеси ще більше загострюються, оскільки масова квазівзаємодія змішується з елементами персоналізованої комунікації, що посилює як ефект видимості, так і ризик поляризації.

Підходи Маклюєна, Ноель Нойманн і Томпсона демонструють, що медіа не є нейтральними інструментами. Маклюєн підкреслює **технологічну природу конфліктності**, пов'язану зі стисненням простору і часу. Ноель Нойманн фокусується на **соціально-психологічній динаміці страху і мовчання**, яка може зробити конфлікт латентним і вибуховим. Томпсон наголошує на **структурно-комунікативних змінах**, пов'язаних із трансформацією публічності і видимості. Ці ідеї створюють теоретичний фундамент для аналізу цифрових платформ як агентів соціальної поляризації.

2. Соціальні мережі як простір афективної мобілізації і конструювання протестних ідентичностей у працях Шошани Зубофф.

Соціальні мережі не є нейтральними майданчиками для комунікації – сучасна критична соціологія розглядає їх як активних архітекторів соціальної реальності. У сучасній критичній соціології, зокрема в роботах **Шошани Зубофф**, цифрові платформи аналізуються як **активні архітектори соціальної реальності**, що трансформують природу колективної дії. Якщо раніше мобілізація базувалася на

ідеологіях, класових інтересах чи довготривалих організаційних структурах, то в умовах наглядного капіталізму вона стає продуктом **алгоритмічної інженерії та комерціалізації емоцій**.

У своїй монографії «Епоха наглядного капіталізму» (Zuboff, 2019) Шюшана Зубофф стверджує, що ми живемо у новій економічній формації, де **людський досвід перетворюється на сировину** для отримання прибутку. На відміну від індустріального капіталізму, який експлуатував працю і природні ресурси, наглядний капіталізм експлуатує так званий **поведінковий надлишок**. Це надлишкові дані про наші емоції, пересування, соціальні зв'язки, звички, реакції, які збираються платформами.

Поведінковий надлишок вилучається часто без усвідомленої згоди користувачів, аналізується за допомогою алгоритмів і штучного інтелекту та перетворюється на **продукти передбачення**, що продаються на ринках поведінкових ф'ючерсів. Ці продукти дозволяють прогнозувати і спрямовано модифікувати поведінку великих груп людей. Так платформи здобувають **інструментарну владу**, яка не потребує грубого примусу, а діє через невидиму архітектуру вибору.

Бізнес модель цифрових платформ побудована на **економіці уваги**. Алгоритми оптимізують стрічки новин, рекомендації та сповіщення так, щоб максимізувати залученість. Емпіричні дослідження, включно з внутрішніми експериментами великих платформ, показують, що найсильнішими драйверами залученості є **негативні емоції високої інтенсивності**, такі як гнів, страх, обурення. Це означає, що платформи системно, навіть без прямого політичного наміру, підсилюють поляризуючий контент, мову ворожнечі, теорії змови і радикальні висловлювання, якщо вони утримують увагу користувачів довше.

Зубофф описує це як **інфраструктуру перманентного конфлікту**, де соціальна напруга стає побічним, але вигідним ефектом бізнес-моделі. Афективна мобілізація в такій логіці відбувається через **афективні петлі**. Якщо користувач

один раз відреагував на контент, пов'язаний із несправедливістю, загрозою чи скандалом, алгоритм починає постачати йому все більш емоційний, часто більш радикальний контент. Так формується специфічна протестна ідентичність, що базується не на цілісній програмі змін, а на **спільно розділеній емоції ворожнечі** до певного ворога.

Польський соціолог **Зигмунт Бауман**, аналізуючи плинну модерність (Bauman, 2000), доповнює цю картину критикою **цифрової солідарності**. Він описує онлайн спільноти як **ройові об'єднання**, що формуються навколо емоційних тригерів і швидко розпадаються. На відміну від традиційних соціальних рухів, які вимагали тривалого включення, здатності до компромісів і інституційного будівництва, цифровий активізм часто є **активізмом у зоні комфорту**. Люди можуть висловлювати підтримку, ставити позначки, поширювати хештеги, не змінюючи при цьому структурно своє життя.

Такі ройові ідентичності не здатні до стратегічної дії: їхня сила полягає у швидкому спалаху, символічній атаці на репутацію або масовому вираженні скорботи, але не в довготривалому перетворенні інститутів. У поєднанні з інструментарною владою платформ, описаною Зубофф, це створює суспільство, що складається з численних емоційно нестабільних груп, якими легко маніпулювати, але важко інтегрувати у позитивний політичний проєкт.

З цієї перспективи соціальні мережі виступають не як нейтральні інструменти демократії, а як **інфраструктура поляризації**. Конфлікт стає структурно вбудованим у дизайн платформ, оскільки саме конфліктний, емоційно заряджений контент є найприбутковішим видом взаємодії в умовах наглядного капіталізму. Афективна мобілізація тут є не просто наслідком людської пристрасті, а **результатом алгоритмічно керованого середовища**.

3. Алгоритмічні бульбашки, ехо-камери і цифровий популізм у дослідженнях Філіпа Говарда і Зейнеп Туфекчі

Афективна мобілізація, описана вище, стає можливою завдяки специфічній архітектурі цифрового простору. Дослідження **Філіпа Говарда і Зейнеп Туфекчі** показують, як алгоритмічні системи **не просто відображають, а активно формують** політичні переконання, створюючи замкнені інформаційні екосистеми і сприяючи зростанню цифрового популізму. Філіп Говард у книзі «Машини брехні» (Howard, 2020) вводить поняття **обчислювальної пропаганди**. Це використання алгоритмів, автоматизації ботів і великих даних для маніпулювання громадською думкою у масштабах, недосяжних для традиційних медіакампаній. Говард описує три структурні компоненти цих машин:

- джерело уряди, політичні кампанії або приватні групи, які фінансують виробництво дезінформації і пропаганди;
- технологія алгоритми, платформи, боти, які масштабують і поширюють цей контент, надаючи перевагу вірусності над достовірністю;
- аудиторія суспільство з його когнітивними упередженнями, схильністю до підтвердження власних переконань і спрощених пояснень.

Алгоритмічні бульбашки у такій логіці не є випадковим побічним ефектом персоналізації. Вони є **результатом стратегічного використання платформ**. Боти і тролі штучно роздувають популярність певних тем і хештегів, створюючи ілюзію, що маргінальні ідеї є масово підтримуваними. Алгоритми, які відстежують активність і реагують на вірусність, починають активно просувати цей контент, збільшуючи його видимість для реальних користувачів. У результаті виникає **ілюзія більшості**, яка легітимізує крайні позиції і поглиблює суспільний розкол.

Зейнеп Туфекчі у книзі «Твіттер і сльозогінний газ» (Tufekci, 2017) та низці статей аналізує механізми **алгоритмічної радикалізації**. Її дослідження рекомендаційної системи відеоплатформи демонструють, як оптимізація під час перегляду може перетворювати платформу на **радикалізаційну машину**. Якщо користувач починає з помірного контенту, алгоритм, керуючись метою збільшити час перегляду, поступово пропонує все більш екстремальний контент, оскільки

саме він краще утримує увагу. Цей ефект можна описати як рух у **кролячій норі**, де кожне наступне відео трохи радикальніше за попереднє. Людина, яка цікавиться політичними дебатами, може опинитися у світі конспірології, мови ворожнечі чи авторитарних ідеологій, навіть не шукаючи цього свідомо. Так формується **алгоритмічний вектор радикалізації**, що несе суспільні ризики, оскільки нормалізує крайні позиції.

Ехо камери виникають на перетині селективної експозиції, тобто схильності людей уникати дискомфортної інформації, і **алгоритмічної фільтрації**, коли платформи приховують контент, який ймовірно не сподобається користувачеві. Усередині таких ехо-камер діє механізм **групової поляризації**. Обговорюючи одні й ті ж позиції з однодумцями, учасники рухаються до більш крайніх версій власних поглядів. Опоненти у цьому контексті сприймаються не як носії альтернативних аргументів, а як небезпечні вороги, що загрожують ідентичності групи.

На цьому тлі **цифровий популізм** постає як політичний стиль, що активно використовує **архітектуру платформ**. Популістські лідери обходять традиційні інститути, напряду звертаючись до народу через соціальні медіа, будуючи образ корумпованих еліт і простого народу як єдиного джерела легітимності. Простота, емоційність, конфліктність таких меседжів ідеально відповідає логіці алгоритмів, які винагороджують саме такий контент.

Таблиця 5.1. Порівняння концепцій Філіпа Говарда і Зейнеп Туфекчі

Критерій	Філіп Говард	Зейнеп Туфекчі
Ключовий механізм	Автоматизована маніпуляція (боти, тролі)	Рекомендаційні алгоритми (оптимізація під час перегляду)
Роль технології	Інструмент для поширення дезінформації	Активний агент, що підштовхує до екстремізму
Основна загроза	Спотворення громадської думки, ілюзія підтримки	Поступова радикалізація помірних користувачів
Тип конфлікту	Зовнішнє втручання, політична війна	Внутрішня соціальна поляризація

Дослідження Говарда і Туфекчі демонструють, що цифрова інфраструктура як транслює конфлікти, так і активно їх виробляє, створюючи структурні перешкоди для демократичного діалогу.

4. Репертуари цифрового протесту і логіка конфлікту в мережевому суспільстві у трактуванні Мануеля Кастельса

Мануель Кастельс, іспанський соціолог і теоретик інформаційного суспільства, у своїх роботах «Розквіт мережевого суспільства» (Castells, 2010) і «Мережі обурення і надії» (Castells, 2012) запропонував комплексну теорію трансформації соціальних конфліктів в умовах мережевого суспільства. Його аналіз показує, як **структура цифрових мереж** змінює логіку колективної дії і конфлікту.

Кастельс стверджує, що ми живемо в епоху переходу від індустріального до інформаційного суспільства, де домінуючою формою соціальної організації стає мережа. На відміну від ієрархічних структур індустріальної епохи, мережі є децентралізованими, гнучкими та горизонтальними. Влада в мережевому суспільстві залежить не від контролю над ресурсами, а від здатності підключатися до релевантних мереж та впливати на потоки інформації.

Кастельс виділяє чотири форми влади в мережевому суспільстві:

- мережева влада здатність виключати актора з мережі або включати його до неї;
- влада мережі домінування однієї мережі над іншою;
- мережотворча влада здатність створювати нові мережі та визначати правила їх функціонування;
- програмувальна влада здатність визначати цілі та алгоритми роботи мережі.

У контексті соціальних конфліктів це означає, що боротьба ведеться не за захоплення державних інституцій, а за контроль над комунікаційними мережами та за право визначати, які смисли циркулюють у суспільстві.

Кастельс аналізує глобальну хвилю протестів 2000-х років та виділяє спільні характеристики мережевих рухів:

- горизонтальність та відсутність формального лідерства рухи організовані через соціальні мережі без централізованої структури;
- гібридність простору протест відбувається одночасно онлайн та офлайн, інтернет використовується для координації, а фізичний простір для створення символічної видимості;
- автономія учасників кожен учасник самостійно вирішує, як долучитися до руху, що робить рух стійким до репресій;
- множинність ідентичностей рухи не базуються на єдиній ідеології, а об'єднують різні групи навколо спільного почуття несправедливості;
- афективна мобілізація протест запускається не раціональним розрахунком, а емоціями гнівом, обуренням, надією.

Конкретні **репертуари дій** включають:

- цифрова координація масових акцій через соціальні мережі;
- хештег-активізм як форма символічної мобілізації;
- поширення відео та фото для документування насильства влади;
- створення альтернативних медіаплатформ для обходу цензури;
- кібератаки на урядові сайти як форма прямої дії;
- окупація публічних просторів для створення міст таборів.

Кастельс стверджує, що конфлікт у мережевому суспільстві відбувається в трьох просторах:

- простір потоків віртуальний простір комунікації, де циркулюють інформація, образи та символи;
- простір місць фізичний простір міст, де відбуваються реальні зіткнення;
- простір сенсів культурний простір, де формуються колективні значення та ідентичності.

Успішні мережеві рухи здатні артикулювати свої вимоги у всіх трьох просторах одночасно. Вони створюють вірусний контент у просторі потоків, окуповують символічно значущі місця у просторі місць та пропонують альтернативні наративи у просторі сенсів.

Однак дослідник також вказує на **структурні обмеження мережевих рухів**. Відсутність ієрархії та формального лідерства робить їх гнучкими, але водночас позбавляє здатності до стратегічного планування та переговорів з владою. Горизонтальність може призводити до нескінченних дискусій та неможливості прийняти рішення. Множинність ідентичностей дозволяє мобілізувати широкі коаліції, але ускладнює формулювання конкретних політичних вимог.

Кастельс розрізняє два типи соціальних рухів:

- проактивні рухи спрямовані на побудову альтернативних інституцій;
- реактивні рухи спрямовані на опір і руйнування існуючих структур.

Більшість мережевих протестів є реактивними. Вони успішно мобілизують маси проти системи, але не здатні запропонувати працюючу альтернативу. Це пояснює **парадокс мережевих революцій**: масові протести скидають авторитарні режими, але рідко призводять до стійких демократичних змін, оскільки горизонтальні мережі не можуть замінити вертикальні інститути влади.

Кастельс наголошує, що для трансформації протесту в реальні зміни необхідний перехід від мережевої логіки до інституційної. Рухи мають знайти спосіб зберегти свою автономію, але водночас створити структури, здатні до довгострокової політичної дії. Це вимагає **гібридних форм організації**, які поєднують горизонтальність мереж з ефективністю ієрархій.

Таблиця 5.2. Порівняння традиційних і мережевих соціальних рухів

Характеристика	Традиційні рухи	Мережеві рухи
Організація	Ієрархічна, централізована	Горизонтальна, децентралізована
Лідерство	Формальні лідери, харизматичні фігури	Відсутність лідерства, колективна дія

Комунікація	Преса, листівки, зібрання	Соціальні мережі, месенджери
Ідеологія	Єдина ідеологічна платформа	Множинність ідентичностей
Мобілізація	Раціональний розрахунок	Афективна мобілізація
Простір дії	Фізичний простір	Гібридний простір
Стійкість	Інституційна пам'ять	Висока мобільність, низька здатність до інституціоналізації
Результат	Конкретні політичні зміни	Зміна громадської думки

Теорія Кастельса розкриває амбівалентність цифрових платформ у контексті соціальних конфліктів. З одного боку, вони надають безпрецедентні можливості для горизонтальної самоорганізації та мобілізації мас проти несправедливості. З іншого – породжують нову форму нестабільності: протести спалахують швидко, але так само швидко згасають, не залишаючи стійких інституційних змін. Мережеве суспільство формує нову логіку конфлікту, що вимагає нових форм політичної участі та демократії.

Питання для самоконтролю:

1. Яким чином теза Маршалла Маклюєна про ретрайбалізацію пояснює зростання конфліктності у глобальному селі?
2. Як спіраль мовчання Елізабет Ноель Нойманн пов'язана з латентними конфліктами у медіатизованому суспільстві?
3. Які три типи соціальної взаємодії виділяє Джон Томпсон і як медіатизована квазівзаємодія породжує символічні конфлікти?
4. Що Шошана Зубофф розуміє під поведінковим надлишком і як він перетворюється на продукти передбачення?
5. Яким чином економіка уваги платформ створює інфраструктуру перманентного конфлікту?
6. Чому Зигмунт Бауман називає цифровий активізм активізмом у зоні комфорту?
7. Які три структурні компоненти формують машини брехні за Філіпом Говардом?

8. Як рекомендаційні алгоритми створюють ефект кролячої нори екстремізму за Зейнеп Туфекчі?
9. Які чотири форми влади в мережевому суспільстві виділяє Мануель Кастельс?
10. У чому полягає парадокс мережевих революцій і чому горизонтальні мережі не можуть замінити інститути?

Список використаних джерел

1. Мак-Люен М. Галактика Гутенберга : становлення людини друкованої книги / пер. з англ. А. Галушки, В. Постнікова. Київ : Ніка-Центр, 2001. 464 с.
2. Bauman Z. Liquid Modernity. Cambridge : Polity Press, 2000. 228 p.
3. Castells M. Networks of Outrage and Hope : Social Movements in the Internet Age. Cambridge : Polity Press, 2012. 346 p.
4. Castells M. The Rise of the Network Society. 2nd ed. Oxford : Wiley-Blackwell, 2010. 656 p.
5. Howard Ph. N. Lie Machines : How to Save Democracy from Troll Armies, Deceitful Robots, Junk News Operations, and Political Operatives. New Haven : Yale University Press, 2020. 240 p.
6. McLuhan M. The Gutenberg Galaxy: The Making of the Typographic Man. Toronto : University of Toronto Press, 1962. 293 p.
7. McLuhan M. Understanding Media : The Extensions of Man. Cambridge : MIT Press, 1994. 392 p.
8. Noelle-Neumann E. The Spiral of Silence : Public Opinion – Our Social Skin. 2nd ed. Chicago : University of Chicago Press, 2013. 232 p.
9. Thompson J. B. The Media and Modernity : A Social Theory of the Media. Cambridge : Polity Press, 1995. 314 p.
10. Tufekci Z. Twitter and Tear Gas : The Power and Fragility of Networked Protest. New Haven : Yale University Press, 2017. 360 p.
11. Zuboff S. The Age of Surveillance Capitalism : The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power. New York : PublicAffairs, 2019. 704 p.

Лекція 6. Формування і трансформація громадської думки в умовах соціальних потрясінь

Мета: пояснити, як громадська думка в умовах криз перетворюється на інструмент соціального контролю через медіа, страх і психосоціальну дезорієнтацію.

План

1. Теорія громадської думки як система соціального контролю та феномен мовчазної більшості у підходах У. Ліппмана та Е. Ноель-Нойманн.
2. Суспільні хвилі емоцій та феномен моральної паніки у трактуванні С. Коена та К. Критчера.
3. Роль мас-медіа у конструюванні колективних уявлень та страхів під час соціальних криз.
4. Психосоціальні механізми дезорієнтації та роль фреймінгу та праймінгу у формуванні масової свідомості.

1. Теорія громадської думки як система соціального контролю та феномен мовчазної більшості у підходах У. Ліппмана та Е. Ноель-Нойманн

Поняття громадської думки традиційно розглядається як сукупність поглядів і оцінок, які домінують у суспільстві щодо певних соціальних, політичних чи моральних питань. Проте класичні дослідники вказують, що громадська думка виконує не лише функцію індикатора колективних настанов, а **функцію соціального контролю**, слугуючи інструментом легітимації або делегітимації дій індивідів і груп.

В умовах соціальних потрясінь (криз, воєн, революцій, пандемій) громадська думка стає особливо нестабільною та вразливою до маніпуляцій. Страх, чутки та загострена емоційність створюють сприятливий ґрунт для посилення контролю через конструювання домінантних наративів.

У. Ліппман та Е. Ноель-Нойманн запропонували концепції, які допомагають пояснити механізми функціонування громадської думки як системи соціального

контролю. Ліппман заклав основи розуміння громадської думки як конструйованої «псевдо-реальності», тоді як Ноель-Нойманн розкрила психологічні механізми конформізму та замовчування через ефект **спіралі мовчання**.

Уолтер Ліппман у своїй класичній праці «Громадська думка» (Lippmann, 1922) запропонував одну з перших системних теорій громадської думки як механізму соціального контролю. Він стверджував, що пересічна людина не має змоги безпосередньо сприймати складну реальність; натомість вона формує свої уявлення на основі «псевдо-середовищ» – спрощених, символічних образів світу, створених медіа.

Ці «псевдо-середовища» визначають, що людина вважає «правдою», яким подіям довіряє та як реагує на соціальні виклики. За Ліппманом, громадська думка є результатом обробки та інтерпретації реальності через стереотипи, які виконують функцію когнітивних фільтрів. Такі **стереотипи** не лише спрощують світ, а формують підґрунтя для масового контролю: мас-медіа та політичні еліти через них управляють поведінкою суспільства, задаючи прийнятні рамки обговорення.

Ліппман особливо наголошував, що громадська думка має здатність не стільки відображати дійсність, скільки санкціонувати чи забороняти певні форми поведінки. Вона виступає інструментом «невидимої влади», що встановлює межі дозволеного та недозволеного. Це робить її важливим елементом соціального порядку, особливо в умовах нестабільності.

У підході Ліппмана громадська думка – це не сукупність незалежних індивідуальних оцінок, а **структурований конструйований феномен**, який підтримує соціальну ієрархію та регулює масову поведінку через контроль символічних ресурсів.

Елізабет Ноель-Нойманн у своїй відомій концепції «спіралі мовчання», викладеній у праці «Громадська думка. Спіраль мовчання» (Noelle-Neumann, 2013), розширила розуміння громадської думки як інструменту соціального контролю. Вона розглядала громадську думку не просто як відображення реального стану

суспільних настроїв, а як динамічний процес, у якому визначальну роль відіграє **страх соціальної ізоляції**.

Згідно з її теорією, люди схильні приховувати свої справжні погляди, якщо відчувають, що вони не відповідають домінантним суспільним наративам. Це призводить до **самоцензури** та поступового зникнення альтернативних позицій із публічного простору. Громадська думка у такій логіці утверджується як «соціальна шкіра», яка одночасно об'єднує індивідів та обмежує їхню свободу висловлювання.

Ноель-Нойманн зазначає, що мас-медіа виконують ключову роль у цьому процесі, формуючи відчуття того, яка думка є «переважаючою» або «соціально прийнятною». Коли індивід отримує сигнал, що його позиція є маргінальною, він починає мовчати, тим самим посилюючи домінування більшості та пришвидшуючи згортання публічного дискурсу.

У кризові періоди, коли невизначеність та страх зростають, спіраль мовчання стає особливо потужним механізмом консолідації офіційних наративів та придушення критичних голосів. Вона перетворює громадську думку на **дисциплінуючий інструмент**, який зміцнює соціальний порядок навіть у ситуаціях глибокої нестабільності.

Підхід Ноель-Нойманн дозволяє розглядати громадську думку не як природний консенсус, а як результат соціально-психологічних процесів примусу та самообмеження, який активно підтримується медіа середовищем.

Підходи У. Ліппмана та Е. Ноель-Нойманн розкривають громадську думку як інструмент соціального контролю, особливо в умовах соціальних потрясінь. Ліппман показав, що громадська думка формується не на основі безпосереднього досвіду, а через створені медіа «псевдо-середовища», які конструюють спрощені образи складної соціальної реальності. У такій конструкції громадська думка стає механізмом санкціонування соціально прийнятної поведінки, підтримуючи порядок та стабільність, але водночас обмежуючи варіативність індивідуальних позицій.

Ноель-Нойманн, у свою чергу, пояснила, як страх соціальної ізоляції та спіраль мовчання сприяють самоцензурі та зникненню альтернативних точок зору з публічної сфери. Її концепція показує, що громадська думка функціонує як форма **невидимого тиску**, змушуючи індивідів підлаштовуватись під домінантні наративи навіть без прямого примусу.

Обидва підходи доводять, що громадська думка – це не просто «збірна» воля громадян, а результат глибоко вкорінених механізмів когнітивного спрощення, емоційної мобілізації та соціального конформізму. В умовах соціальних криз ці механізми активізуються, перетворюючи громадську думку на потужний інструмент управління масовою поведінкою та збереження соціальної цілісності.

2. Суспільні хвилі емоцій та феномен моральної паніки у трактуванні С. Коена та К. Критчера

Стенлі Коен у своїй відомій праці «Народні дияволи та моральна паніка» (Cohen, 2002) запропонував концепцію моральної паніки як соціального механізму, що використовується для конструювання «ворогів суспільства» та легітимації заходів контролю. Він аналізував ситуації, коли засоби масової інформації, політики та лідери громадської думки перебільшують загрози, створюючи хвилі масового обурення або страху.

Коен показав, що моральна паніка має структуровану динаміку: спочатку ідентифікується група або явище, яке визначається як «дияволи суспільства» (folk devils). Потім ця загроза інтенсивно висвітлюється медіа, формуючи сильну емоційну реакцію у населення. Далі відбувається консолідація громадської думки навколо потреби жорстких заходів, які часто виходять за межі реальної необхідності.

Цей процес мобілізує хвилі колективних емоцій, які можуть переростати в істерію або масову тривогу. Коен показував, що моральна паніка не завжди базується на об'єктивних загрозах; натомість вона служить способом **зміцнення**

соціальних кордонів, підтримки статус-кво та відволікання уваги від системних проблем.

Ключова роль медіа, за Коеном, полягає не лише в поширенні інформації, а у створенні «рамоч» (frames), через які інтерпретується загроза. Медіа підсилюють поляризацію, формуючи образ «ми проти них», що надалі підживлює соціальну напругу.

Концепція Коена розкриває, як хвилі емоцій, спричинені моральними паніками, перетворюються на потужний інструмент соціального контролю та управління масовою свідомістю в кризові періоди.

Чарльз Критчер розширив дослідження моральної паніки, приділяючи особливу увагу ролі емоційних хвиль у підтримці соціальної дисципліни та консолідації влади. У своїх працях (Cricher, 2003) він акцентує на тому, що моральна паніка є як реакцією на уявну або перебільшену загрозу, так і активним процесом конструювання соціального порядку.

Критчер підкреслював, що емоційні хвилі – це механізм «управління тривоги», який дозволяє владі спрямовувати суспільні страхи на **зручні об'єкти**, водночас відволікаючи увагу від структурних криз та внутрішніх проблем. Через моральну паніку створюється колективна емоційна динаміка, у якій суспільство відчуває необхідність негайної дії, часто навіть радикальної. Це мобілізує громадську думку на підтримку заходів, які за звичайних умов могли б здатися надмірними чи репресивними.

Особливо важливою в підході Критчера є увага до **риторичних стратегій** медіа. Він описує, як повторюваність тривожних повідомлень, драматизація окремих кейсів та емоційне забарвлення репортажів створюють відчуття тотальної загрози. У такому інформаційному середовищі індивід втрачає здатність до критичної оцінки ситуації та піддається загальній хвилі тривоги.

Критчер також зазначає, що моральна паніка посилює соціальну солідарність всередині «ін-групи» (власної групи), водночас маргіналізуючи «аут-групи» та

легітимізуючи їх дискримінацію або насильство щодо них. Це робить феномен моральної паніки як ресурсом для соціального контролю, так і для створення нових ліній конфлікту.

У підході Критчера моральна паніка та суспільні хвилі емоцій виступають складними соціально-психологічними інструментами, через які конструюються норми, ідентичності та межі соціального порядку.

Підходи С. Коена та К. Критчера розкривають моральну паніку та хвилі емоцій як потужні інструменти соціального контролю та мобілізації. Стенлі Коен показав, як через створення образу «народних дияволів» та символічну загрозу медіа та політичні актори формують колективні хвилі обурення, які закріплюють нормативні кордони суспільства та легітимізують репресивні заходи.

Чарльз Критчер, своєю чергою, розвинув цю концепцію, підкреслюючи, що моральна паніка є цілеспрямованим механізмом **управління суспільною тривою**. Він детально аналізував риторичні та емоційні стратегії медіа, які створюють атмосферу невідкладності та кризової необхідності, показав, як моральна паніка перетворюється на інструмент зміцнення колективної ідентичності «ін-групи» та водночас на механізм виключення, стигматизації або навіть насильства щодо «аут-груп».

Обидва підходи розкривають, що хвилі емоцій у періоди соціальних потрясінь не є спонтанними чи хаотичними; вони часто є результатом чітко сконструйованих інформаційних стратегій, спрямованих на зміцнення соціального порядку або мобілізацію підтримки для владних рішень. Це робить моральну паніку **центральним елементом** розуміння сучасних кризових комунікацій та формування громадської думки.

3. Роль мас-медіа у конструюванні колективних уявлень та страхів під час соціальних криз

Мас-медіа на сьогодні крім передачі інформації виконують ще функцію соціальних інститутів, що **конструюють реальність**. Цей процес особливо виразно

виявляється під час соціальних криз, коли суспільство переживає загострену невизначеність, тривогу та страх.

Соціальні кризи – війни, пандемії, економічні колапси, масові протести – створюють ситуації, коли індивіди шукають чітких орієнтирів для інтерпретації подій. Мас-медіа в таких умовах формують і потік новин, і когнітивні та емоційні рамки (frames), які визначають, як саме суспільство сприймає кризу.

Колективні уявлення про ворога, загрозу чи «героїв» кризи часто створюються та підтримуються саме через медійні наративи. Страх, як одна з базових емоцій, стає головним інструментом мобілізації, соціального контролю та легітимації політичних рішень.

Однією з центральних функцій мас-медіа у періоди соціальних криз є створення рамок інтерпретації (framing). Це поняття означає відбір певних аспектів реальності та їхнє підсилення через специфічні наративи та образи. За допомогою фреймінгу медіа конструюють «значущість» подій та формують когнітивні схеми, які визначають, що вважати загрозою, кого сприймати як винуватця та які заходи вважати виправданими. Під час криз мас-медіа часто використовують тактику драматизації, персоналізації та символізації. Драматизація створює відчуття нагальності та посилює емоційний відгук аудиторії, персоналізація формує чіткі образи «героїв» та «злочинців», тоді як символізація спрощує складні соціальні процеси до доступних та часто стереотипних образів.

Крім того, медіа активно створюють та поширюють колективні страхи. Постійне повторення загрозливих повідомлень, візуальні образи катастрофи, цифри жертв та втрат викликають **емоційну мобілізацію** та зміцнюють атмосферу загальної тривоги. Таке конструювання страху не завжди відповідає об'єктивній небезпеці, але воно ефективно утримує увагу аудиторії та легітимізує екстремальні або авторитарні заходи реагування.

Під час пандемії COVID-19 медіа конструювали образи «небезпечних груп» – порушників карантину, антивакцинаторів тощо. У випадку війни створюється

чітка дихотомія «свої – чужі», посилюється образ ворога, що стимулює масову підтримку військових чи політичних рішень.

Соціальні мережі як частина медіаекосистеми відіграють роль **каталізаторів афективних хвиль**, де страх миттєво множить за рахунок лайків, репостів та візуального контенту. У цьому середовищі межа між фактом та інтерпретацією розмивається, що робить колективні уявлення ще більш вразливими до маніпуляцій.

Під час соціальних криз мас-медіа стають головними архітекторами спільної реальності, формуючи колективні уявлення про загрозу та канонізуючи способи реагування. Роль мас-медіа у конструюванні колективних уявлень та страхів під час соціальних криз є **визначальною** для розуміння сучасної динаміки суспільних процесів. Медіа як повідомляють про кризові події, так і активно створюють інтерпретаційні рамки, через які суспільство осмислює загрозу.

За допомогою драматизації, символізації та персоналізації вони формують чіткі образи ворога та жертви, визначають «правильні» реакції та тим самим легітимізують певні стратегії влади. Страх у цьому контексті виступає не просто побічним продуктом інформаційної активності, а свідомо конструйованим **інструментом мобілізації**, соціальної консолідації або, навпаки, поляризації.

Особливо важливо, що в цифрову епоху межа між традиційними мас-медіа та соціальними мережами стає все більш розмитою, що лише посилює ефект миттєвого поширення афективних наративів. Мас-медіа є не просто дзеркалом подій, а головним актором, який впливає на траєкторію розвитку кризи, формуючи колективні уявлення, страхи та соціальну поведінку.

4. Психосоціальні механізми дезорієнтації та роль фреймінгу і праймінгу у формуванні масової свідомості

Соціальні кризи, потрясіння та періоди глибокої невизначеності завжди супроводжуються явищем психосоціальної дезорієнтації. Цей стан

характеризується втратою здатності індивіда та колективу стабільно інтерпретувати події, прогнозувати майбутнє та координувати соціальну поведінку.

Під час криз традиційні рамки сприйняття світу руйнуються або стають недостатніми для пояснення нових, радикальних змін. Це створює «когнітивний вакуум», у який активно втручаються медіа та інші комунікаційні агенти. Вони не лише заповнюють інформаційні прогалини, а формують нові наративи, що задають **логіку колективної дії**.

Фреймінг і праймінг є ключовими механізмами, через які відбувається ця дезорієнтація та переналаштування масової свідомості. Саме ці механізми дозволяють інтерпретувати складну реальність у спрощених, емоційно заряджених формах.

Фреймінг (framing) передбачає відбір і підкреслення певних аспектів подій або проблеми для формування конкретної інтерпретації та мобілізації громадської думки. Роберт Ентман (Entman, 1993) визначав фрейм як «відбір деяких аспектів реальності та зроблення їх більш помітними в комунікативному тексті, щоб просувати певну інтерпретацію проблеми, причин, моральної оцінки та рішення».

Під час соціальних криз фреймінг використовується для створення образів «героїв» та «ворогів», визначення джерела загрози та обґрунтування необхідності екстрених заходів. Наприклад, під час пандемії COVID-19 медіа та політичні комунікації часто фреймували **порушників карантину** як «головних винуватців» загрози, таким чином зміщуючи фокус із системних проблем охорони здоров'я на індивідуальну відповідальність.

Праймінг (priming) – це процес, за допомогою якого медіа впливають на критерії, за якими громадськість оцінює політичні події, лідерів чи соціальні явища. Під дією праймінгу аудиторія починає сприймати та оцінювати інформацію через призму нав'язаних тем або настанов.

Медіа, повторюючи певні меседжі (наприклад, про небезпеку або зраду), створюють психологічні тригери, що **автоматично активуються** при сприйнятті

нової інформації. У кризових умовах, коли рівень тривожності високий, ці праймінгові сигнали особливо ефективні, бо аудиторія шукає готових, «простих» схем для інтерпретації реальності.

Психосоціальні механізми дезорієнтації, підсилені фреймінгом та праймінгом, призводять до зниження критичної здатності мислити. Вони створюють відчуття, що індивід оточений потоком невідворотних загроз, із якими він не здатен самотійно впоратися. Це стимулює пошук **«сильних лідерів»**, готовність підтримувати авторитарні заходи та консолідацію навколо простих, емоційно забарвлених рішень.

Фреймінг та праймінг функціонують як інструменти управління колективною тривогою (Scheufele, Tewksbury, 2007) та механізми встановлення нового символічного порядку, який забезпечує владі або впливовим групам можливість контролювати соціальні реакції.

Психосоціальні механізми дезорієнтації у поєднанні з технологіями фреймінгу та праймінгу розкривають, як у кризові моменти відбувається переналаштування масової свідомості. Фреймінг визначає, що саме буде сприйматися як загроза, хто отримає статус «ворога» або «рятівника» та як суспільство інтерпретує власну роль у подіях.

Праймінг, своєю чергою, забезпечує «готові» когнітивні схеми для оцінювання подій, посилюючи **автоматичні, емоційно заряджені реакції** замість раціонального аналізу. Разом вони створюють потужний інструмент управління колективною поведінкою: від згуртування навколо певної політичної платформи чи лідера до підтримки жорстких заходів контролю.

Під час криз, коли рівень тривожності підвищений, цей ефект стає особливо дієвим та може швидко змінювати вектор громадської думки. Масова свідомість у кризових ситуаціях є вразливою не стільки через дефіцит інформації, скільки через **надлишок маніпулятивних інтерпретацій**, які заповнюють когнітивні та емоційні вакууми.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає розуміння «псевдо-середовища» у теорії У. Ліппмана як воно пов'язане з формуванням громадської думки?
2. Як громадська думка виконує функцію «невидимої влади» у підході У. Ліппмана?
3. Яку роль відіграє страх соціальної ізоляції в концепції спіралі мовчання Е. Ноель-Нойманн?
4. Як механізм спіралі мовчання змінює структуру публічного простору в умовах кризи?
5. Які основні етапи динаміки моральної паніки виділяє С. Коен?
6. Як К. Критчер пояснює зв'язок між моральною панікою та управлінням суспільною тривогою?
7. У чому полягає фреймінг як медійна технологія та як він впливає на сприйняття загроз під час соціальних криз?
8. Як працює праймінг у процесі оцінювання політичних лідерів та рішень у кризові періоди?
9. Які психосоціальні ознаки дезорієнтації масової свідомості можна виділити під час великих соціальних потрясінь?
10. Чому масова свідомість у кризах є вразливою не стільки до браку інформації, скільки до надлишку маніпулятивних інтерпретацій?

Список використаних джерел

1. Castells M. Networks of Outrage and Hope : Social Movements in the Internet Age. Cambridge : Polity Press, 2012. 346 p.
2. Cohen S. Folk Devils and Moral Panics. 3rd ed. London : Routledge, 2002. 201 p.
3. Critcher C. Moral Panics and the Media. Buckingham : Open University Press, 2003. 207 p.
4. Entman R. M. Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm. Journal of Communication. 1993. Vol. 43, No. 4. P. 51–58.

5. Lippmann W. Public Opinion. New York : Harcourt, Brace and Company, 1922. 427 p.
6. Noelle-Neumann E. The Spiral of Silence : Public Opinion – Our Social Skin. 2nd ed. Chicago : University of Chicago Press, 2013. 232 p.
7. Scheufele D. A., Tewksbury D. Framing, Agenda Setting, and Priming: The Evolution of Three Media Effects Models. Journal of Communication. 2007. Vol. 57, No. 1. P. 9–20.
8. Thompson J. B. The Media and Modernity : A Social Theory of the Media. Cambridge : Polity Press, 1995. 314 p.

Розділ 3. Соціальна структура, культура і пам'ять у конфліктних процесах

Лекція 7. Демографічна структура соціальних конфліктів (вікові, статеві, поколіннєві розломи) розломи

Мета: показати, як вікова, статева та поколіннєва структура суспільства перетворюється на джерело соціальної напруженості і конфліктів через демографічні зсуви, зміни гендерних ролей та боротьбу за контроль над тілом і сексуальністю.

План

1. Структурно-демографічний підхід до аналізу соціальних конфліктів у працях Д. Голдстоуна та П. Терчина.
2. Теорії поколінь та поколіннєві розломи в підходах К. Манхейма, Н. Хау В. Штрауса.
3. Гендерна поляризація та соціальні ролі в кризових контекстах як чинники напруженості та конфлікту.
4. Біографічний цикл, сексуальність та тіло як джерела соціального конфлікту у теоріях М. Фуко та Д. Батлер.

1. Структурно-демографічний підхід до аналізу соціальних конфліктів у працях Д. Голдстоуна та П. Терчина

Структурно-демографічний підхід до аналізу соціальних конфліктів розвиває ідею, що демографічні чинники – зокрема динаміка народжуваності, віковий склад населення, темпи урбанізації – мають ключове значення для виникнення та ескалації соціальних напружень. Цей підхід вирізняється тим, що розглядає конфлікти не лише як результат ідеологічних чи економічних протиріч, а як наслідок **довготривалих структурних процесів**, які повільно накопичуються у соціальному організмі.

Згідно з цією логікою, демографічні зміни впливають на структуру ресурсів, рівень конкуренції між соціальними групами та загальну стабільність інституцій. Надмірне зростання молодіжного населення, зміщення поколіннєвих балансів чи

збільшення міграційних потоків створюють передумови для конфліктів, особливо в суспільствах, де політичні та економічні системи не готові до таких змін.

Цей підхід розвинувся насамперед у працях Джека Голдстоуна та представників кліюдинаміки – міждисциплінарного напрямку, що поєднує демографію з аналізом соціальних процесів. Їхні дослідження показують, що конфлікти є не просто спонтанними вибухами насильства, а передбачуваними реакціями на накопичені структурні зміни в суспільстві.

Джек Голдстоун у праці «Революції та повстання в ранньомодерному світі» (Goldstone, 1991) запропонував концепцію демографічного структурного підходу до революцій та соціальних конфліктів. Він стверджував, що революції часто є результатом демографічних хвиль, які радикально змінюють соціальну тканину суспільства.

Головна ідея Голдстоуна полягає в тому, що зростання частки молодого населення (youth bulge) створює потужний тиск на економічні та соціальні інституції. Велика кількість молоді підвищує конкуренцію за робочі місця, ресурси та соціальні статуси, що веде до масового відчуття фрустрації та несправедливості. У таких умовах молодь стає **основною рушійною силою протестів і революцій**.

Крім того, Голдстоун звертав увагу на роль демографічної урбанізації. Перенаселення міст унаслідок масової міграції посилює соціальні контрасти та створює умови для накопичення напруження. У великих міських агломераціях виникають «гарячі точки», де конфліктні настрої поширюються швидко, часто у формі локальних бунтів або масових протестів.

Голдстоун також підкреслював важливість політичної слабкості держави у моменти демографічних трансформацій. Збільшення населення вимагає розширення державних послуг, реформування системи управління, більшої гнучкості інституцій. Якщо держава не справляється з адаптацією, це підриває легітимність влади та стимулює зростання протестної активності.

Голдстоун доводить, що демографічні процеси не є фоном для соціальних конфліктів, а виступають їх **безпосередніми каталізаторами**, формуючи структуру та динаміку революційних змін.

Пізніший розвиток структурно-демографічного підходу пов'язаний з працями П. Терчина та колективними дослідженнями у рамках кліодинаміки (Turchin, 2003). Вони акцентують увагу на впливі демографічних змін на соціальну згуртованість та стабільність сучасних суспільств.

Голдстоун показує, що сучасні конфлікти часто виникають внаслідок зіткнення різних демографічних груп, які відрізняються віком, ціннісними орієнтаціями, культурними практиками та економічними інтересами. Зростання мігрантських громад, старіння населення та швидке зростання окремих молодіжних груп веде до формування «**демографічних фронтів**», де різні соціальні групи конкурують за ресурси, політичне представництво та культурний вплив.

Окрему увагу дослідник приділяє проблемі міжпоколіннєвих конфліктів. Він зазначає, що в сучасних суспільствах конфлікти між молодими та старшими поколіннями стають усе більш гострими через нерівний розподіл економічних ресурсів і відмінності в соціальних очікуваннях. Молодь часто звинувачує старші покоління у створенні «соціального боргу», у неспроможності забезпечити сталий розвиток та інклюзивні політики.

Окремо аналізується демографічний вплив на гендерні конфлікти, зокрема, що зміни у статевій структурі населення (наприклад, різке зменшення народжуваності або підвищення економічної активності жінок) ведуть до зміни традиційних соціальних ролей та, як наслідок, до нових форм соціального напруження.

У структурно-демографічному підході демографічна структура розглядається не лише як статистичний показник, а як **динамічний фактор**, що формує контури сучасних соціальних конфліктів та визначає потенціал для соціальної інтеграції або розколу.

Структурно-демографічний підхід у працях Джека Голдстоуна демонструє, що соціальні конфлікти значною мірою зумовлені демографічними процесами та структурними змінами у суспільстві. Голдстоун показав, що швидке зростання молодого населення, урбанізація та ослаблення державних інституцій створюють критичні передумови для революцій і масових протестів. Його аналіз підкреслює роль **демографічних хвиль** як довгострокового фактора соціальної дестабілізації, який радикалізує молодь та збільшує конкуренцію за обмежені ресурси.

Дослідники цього напрямку розширили підхід, звертаючи увагу на конфлікти між поколіннями, статевими групами та мігрантськими спільнотами. Демографічні розломи посилюють соціальне напруження та підривають соціальну згуртованість, створюючи «демографічні фронти», де відбувається боротьба за ресурси та символічну владу.

Структурно-демографічний підхід дозволяє розглядати соціальні конфлікти як результат **взаємодії демографічних тенденцій та інституційних реакцій**, що відкриває перспективу для глибшого прогнозування конфліктів та розробки адаптивних політик.

2. Теорії поколінь та поколіннєві розломи в підходах К. Манхейма, Н. Хау, В. Штрауса

Поколіннєві розломи є суттєвим предметом аналізу соціальних конфліктів, оскільки кожне покоління формується під впливом унікальних історичних, соціально-економічних та культурних умов. Покоління мають свої системи цінностей, колективні досвіди та когнітивні шаблони, які визначають їхні позиції у соціальних протистояннях.

Конфлікти між поколіннями не обмежуються питаннями стилю життя чи технологій, вони відображають **глибинні розбіжності** в уявленнях про політику, мораль, економічну справедливість і суспільний порядок. Під час соціальних криз та трансформацій такі розломи стають особливо помітними, проявляючись у формі протестів, культурних війн або політичної поляризації.

Карл Манхейм, Ніл Хау та Вільям Штраус запропонували концептуальні рамки для розуміння цих процесів, кожен з яких окреслив особливий механізм формування поколіннєвої свідомості та її впливу на соціальну динаміку.

Карл Манхейм у статті «Проблема поколінь» (Mannheim, 1928) заклав фундамент для аналізу поколінь як соціологічної категорії. Він стверджував, що покоління – це не просто біологічні когорти людей, народжених у певний період, а групи, які формуються під впливом **спільного історичного досвіду**.

Манхейм вводить поняття «поколіннєва єдність», яка виникає тоді, коли велика група індивідів переживає критичні події у чутливому віковому періоді, зазвичай між 17 та 25 роками. Ці події впливають на формування спільних уявлень, цінностей та соціальної ідентичності, що відрізняє одне покоління від іншого.

За Манхеймом, соціальні конфлікти між поколіннями виникають тоді, коли нове покоління кидає виклик культурним та інституційним основам, створеним попередніми. Старші групи намагаються зберегти статус-кво, тоді як молодь прагне трансформацій та нового символічного порядку. Такі зіткнення є **структурним механізмом оновлення** соціальної системи.

Він також підкреслює, що поколіннєві розломи часто лежать в основі ширших соціальних конфліктів – класових, політичних чи культурних. Покоління, сформовані революційними або кризовими досвідами, можуть стати ядром нових рухів опору чи соціальної реконструкції.

У підході Манхейма покоління виступає носієм як спільної біографії, так і **колективної соціальної пам'яті**, яка визначає траєкторію соціальних трансформацій та конфліктів.

Ніл Хау та Вільям Штраус у книзі «Покоління. Історія майбутнього Америки 1584–2069» (Howe, Strauss, 1991) запропонували циклічну теорію поколінь, яка вплинула на сучасне розуміння міжпоколіннєвих конфліктів. Згідно з їхньою концепцією, історія розвивається через повторювані **цикли поколінь**, кожен з яких складається з чотирьох типів поколінь.

Ці покоління змінюють одне одного у передбачуваний послідовності, формуючи «поворотні моменти» – періоди соціальних криз та кардинальних трансформацій. Хау та Штраус підкреслюють, що кожне покоління має свою колективну місію, набір цінностей та ставлення до інституцій.

Поколіннєві розломи, за Хау та Штраусом, виникають у моменти кризи, коли нове покоління кидає виклик порядкам, створеним попередніми, та мобілізується для побудови нового соціального устрою. Так, покоління бебі-бумерів виступило проти консервативних цінностей батьків у 1960-х роках, тоді як сучасне покоління Z часто опонує старшим у питаннях соціальної справедливості, кліматичної політики або цифрової приватності.

У підході Хау та Штрауса конфлікти між поколіннями не є випадковими чи хаотичними, вони виступають **системним елементом соціальної еволюції**. Вони створюють циклічний ритм, який пояснює як хвилі соціальної стабільності, так і періоди масштабних потрясінь.

Теорія Хау та Штрауса надає інструмент для прогнозування соціальних конфліктів, що ґрунтується на динаміці поколіннєвих змін та логіці історичних повторень.

Теорії Карла Мангейма, Ніла Хау та Вільяма Штрауса пропонують два взаємодоповнювальні підходи до розуміння поколіннєвих розломів як джерела соціальних конфліктів. Мангейм показав, що покоління – це соціальні спільноти, сформовані під впливом спільних історичних досвідів у критичні моменти становлення особистості. Ці спільні досвіди формують «поколіннєву свідомість», яка згодом стає джерелом напруження між молодшими та старшими групами.

Хау та Штраус розширили цей підхід, запропонувавши циклічну модель розвитку поколінь. Вони підкреслили, що конфлікти між поколіннями є закономірними фазами соціальної динаміки, які повторюються через визначені історичні цикли. Ці розломи виконують роль «**механізму оновлення**» суспільства, стимулюючи зміни інституцій, культурних норм та політичних структур.

Розуміння поколіннєвих конфліктів як структурної складової соціальних трансформацій дає змогу аналізувати сучасні протестні рухи, культурні війни та політичні зрушення, а також прогнозувати потенційні точки напруження між різними віковими групами в умовах глобальних криз і швидких соціокультурних змін.

3. Гендерна поляризація та соціальні ролі в кризових контекстах як чинники напруженості та конфлікту

Гендерна поляризація та соціальні ролі в кризових контекстах виступають одними з ключових чинників формування соціальної напруженості та конфліктів. Гендер як соціально сконструйована система ролей і очікувань визначає не лише приватні взаємини, а структуру суспільства загалом.

Під час кризових ситуацій – воєн, економічних колапсів, масштабних соціальних трансформацій – традиційні гендерні ролі часто або загострюються, або зазнають радикального перегляду. Це створює простір для конфліктів між групами, що відстоюють «традиційні» ієрархії, та тими, хто прагне до більшої гнучкості і рівності.

Крім того, кризи посилюють соціальні очікування щодо «гендерно належної» поведінки, водночас стигматизуючи тих, хто виходить за межі цих норм. Це не лише відображає напруженість у суспільстві, а стає основою для глибших соціальних протистоянь.

У кризових контекстах гендерні ролі часто виконують функцію «**соціального якоря**», через який суспільство прагне стабілізувати власну структуру. Це спостерігається під час воєн чи політичних потрясінь, коли жінкам нав'язується образ «берегині домашнього вогнища», а чоловікам – роль захисників, воїнів або здобувачів. Така поляризація як закріплює традиційні гендерні ієрархії, так і створює підґрунтя для дискримінації тих, хто відмовляється їх виконувати.

Соціальні ролі стають ще більш ригідними під час катастроф або економічних криз, коли підвищується загальний рівень тривоги та невизначеності. У таких

умовах суспільство схильне консолідуватися навколо знайомих схем і відкидати «відхилення» як загрозу соціальній стабільності. Це призводить до маргіналізації жінок, які прагнуть брати активну участь у політичних процесах, або чоловіків, які не відповідають традиційним уявленням про «маскулінність».

Мішель Фуко у працях циклу «Історія сексуальності» (Foucault, 1978) підкреслював, що контроль над тілом та сексуальністю виступає ключовим механізмом влади, особливо в умовах кризи. Через дискурс тілесності суспільство нормалізує певні ролі та репресує інші, підсилюючи дисциплінування індивідів.

Джудіт Батлер у праці «Гендерні тривоги. Фемінізм та субверсія ідентичності» (Butler, 2006) розвиває ідею перформативності гендеру. Вона стверджує, що гендерні ролі – це не стабільні ідентичності, а **повторювані практики**, які постійно відтворюються в суспільних контекстах. Під час криз такі повторення стають жорсткішими, адже суспільство намагається відновити відчуття «нормальності» через суворе дотримання гендерних сценаріїв.

Крім того, гендерна поляризація часто перетворюється на інструмент політичної мобілізації. Консервативні рухи активно використовують дискурс «традиційних сімейних цінностей» для консолідації підтримки, створюючи символічні розломи між «правильними» та «неправильними» громадянами. У такий спосіб гендер стає **полем боротьби за символічну владу**, де особисті вибори підносяться до рівня загальносуспільного конфлікту.

Гендерна поляризація та соціальні ролі у кризових контекстах виступають не просто наслідком соціальної напруженості, а її **активним чинником**. Під час криз відбувається радикалізація очікувань щодо гендерної поведінки: від чоловіків чекають героїчних або агресивних дій, від жінок – догляду, підтримки, стриманості. Ті, хто не вписується у ці схеми, стикаються з додатковим соціальним тиском і стигматизацією.

Підхід Фуко демонструє, що тілесність та сексуальність стають основою для контролю і дисциплінування населення в умовах кризи. Батлер, своєю чергою,

підкреслює, що гендерні ролі постійно відтворюються та закріплюються через соціальні практики, які у кризових ситуаціях посилюються.

Гендерна поляризація у кризових контекстах стає інструментом легітимації політичних рішень, мобілізації електорату та підтримки домінуючого порядку. Це робить гендер **ключовим елементом** сучасних соціальних конфліктів, який потребує системного аналізу.

4. Біографічний цикл, сексуальність та тіло як джерела соціального конфлікту в теоріях М. Фуко та Д. Батлер

Питання біографічного циклу, сексуальності та тіла займають центральне місце у сучасних соціальних теоріях, які досліджують конфлікти та соціальну напруженість. Тіло – це не просто біологічна даність, а **соціально сконструйований простір**, у якому відображаються владні відносини, норми та культурні очікування.

Сексуальність і тілесність виступають важливими інструментами дисциплінування індивідів та регулювання соціальної поведінки. Біографічний цикл (вік, життєві етапи, тілесні зміни) часто стає точкою перетину індивідуальної ідентичності та соціальних структур. Під час соціальних криз і трансформацій ці аспекти активізуються як поля конфлікту – як на рівні приватних практик, так і в масштабах суспільних рухів.

Мішель Фуко в «Історії сексуальності» (Foucault, 1978) розвинув концепцію **біополітики**, яка пояснює, як влада проявляється через контроль над тілом та сексуальністю. Він підкреслював, що у модерних суспільствах влада дедалі рідше застосовується у формі відкритих репресій і насильства, натомість діє через мікромеханізми дисципліни, які пронизують повсякденне життя індивідів.

Тіло, за Фуко, стає «поверхнею інвестування влади», тобто простором, де закріплюються соціальні норми, обмеження та стандарти. Ці дисциплінарні практики формують як індивідуальну поведінку, так і колективні уявлення про допустиму сексуальність, правильне старіння чи належну «естетику» тіла.

У контексті біографічного циклу Фуко аналізує, як у різні періоди життя індивіди підпадають під різні режими контролю: дитинство – контроль через інститути освіти та сім'ї, молодість – через армію або університет, зрілість – через регулювання праці та сімейних ролей. Тілесні маркери віку стають символами соціального статусу та водночас об'єктами контролю.

Особливо важливо, що ці регуляції створюють підґрунтя для соціальних конфліктів. Коли групи кидають виклик «нормативній» сексуальності або традиційним уявленням про тілесність, це загрожує встановленому порядку та часто зустрічає жорсткий опір. Тіло перетворюється на **арену боротьби за владу**, де розгортаються як індивідуальні, так і колективні конфлікти.

Джудіт Батлер (Butler, 2006) розвиває ідею, що гендер і сексуальність – це не стабільні, біологічно зумовлені категорії, а соціальні конструкції, які постійно відтворюються через **перформативні акти**.

Батлер стверджує, що тіло та сексуальність є полем соціального контролю і водночас простором можливого опору. Гендерні норми нав'язуються через повторювані дії, жести, манери, мовні конструкції. Людина «стає» чоловіком або жінкою не тому, що такою народжується, а тому що постійно виконує певні соціально очікувані ролі.

У кризових контекстах, коли загострюється боротьба за ідентичності, ці повторення стають об'єктом посиленої уваги та дисципліни. Люди, які відхиляються від встановлених сценаріїв (ЛГБТ+ спільноти, небінарні ідентичності), стають «**символічними ворогами**» для тих, хто прагне відновити або утримати традиційний порядок.

Батлер також звертає увагу на тілесність як ресурс політичної дії. Участь тіл у протестах, «тілесні» форми протесту – страйки голоду, перформанси, масові вуличні дії – підривають монополію держави чи домінантної культури на визначення легітимних форм публічної присутності.

У підході Батлер тіло та сексуальність стають не лише засобами соціального контролю, але **майданчиками для боротьби за автономію та політичну видимість**. Конфлікти навколо тілесних та сексуальних практик відображають ширші соціальні розломи між традиційними структурами влади та силами, що прагнуть до більш інклюзивних форм суспільного устрою.

Теорії Мішеля Фуко та Джудіт Батлер розкривають тіло, сексуальність і біографічний цикл як складні соціально сконструйовані сфери, які стають ключовими джерелами конфлікту. Фуко показує, як влада пронизує кожен аспект тілесності, перетворюючи її на інструмент дисциплінування і контролю. Він демонструє, що тіло не є «натуральним» у чистому вигляді, воно завжди вже є результатом соціальних практик, нормалізації та регуляцій.

Батлер, розвиваючи цю лінію, підкреслює, що тіло та сексуальність є не тільки простором контролю, а потужним полем опору. Через підриг норм і перформативне перевідтворення ідентичностей можна змінювати соціальну структуру. Конфлікти навколо сексуальності та тілесних практик, особливо у кризові періоди, відображають **глибинні протиріччя** між старими дисциплінарними порядками та новими вимогами до інклюзивності і свободи.

Аналіз біографічного циклу, сексуальності та тіла як джерел соціального конфлікту відкриває нові можливості для осмислення сучасних протестів, культурні війни та боротьбу за права меншин, а також переосмислювати соціальні політики і практики громадянської участі.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає логіка структурно-демографічного підходу до аналізу соціальних конфліктів?
2. Як зростання частки молодого населення впливає на ризик соціальних потрясінь?
3. Яким чином демографічні зміни послаблюють або підсилюють легітимність державних інституцій?

4. Що таке «поколіннєва єдність» у підході К. Манхейма та як вона пов'язана із соціальними конфліктами?
5. Як циклічна теорія поколінь Н. Хау та В. Штрауса пояснює появу періодів криз і трансформацій?
6. Чому поколіннєві розломи стають особливо помітними під час соціальних потрясінь?
7. Яким чином гендерна поляризація у кризових контекстах сприяє посиленню соціальної напруженості?
8. Як у концепціях М. Фуко та Д. Батлер поєднуються контроль над тілом і сексуальністю та можливість опору?
9. Чому конфлікти навколо сексуальності та гендерних ідентичностей часто стають маркером глибинних структурних змін у суспільстві?
10. Як аналіз біографічного циклу, тілесності та сексуальності допомагає краще зрозуміти сучасні протестні рухи та культурні війни?

Список використаних джерел

1. Bordo S. Unbearable Weight : Feminism, Western Culture, and the Body. Berkeley : University of California Press, 1993. 361 p.
2. Butler J. Gender Trouble : Feminism and the Subversion of Identity. New York : Routledge, 2006. 272 p.
3. Connell R. W. Masculinities. Berkeley : University of California Press, 1995. 295 p.
4. Foucault M. The History of Sexuality. Vol. 1 : An Introduction / transl. by R. Hurley. New York : Pantheon Books, 1978. 168 p.
5. Goldstone J. A. Revolution and Rebellion in the Early Modern World : Population Change and State Breakdown in England, France, Turkey, and China, 1600–1850. Berkeley : University of California Press, 1991. 600 p.

6. Goldstone J. A., Kaufmann E. P., Toft M. D. Political Demography : How Population Changes Are Reshaping International Security and National Politics. Boulder : Paradigm Publishers, 2012. 336 p.
7. Howe N., Strauss W. Generations : The History of America's Future, 1584 to 2069. New York : William Morrow and Company, 1991. 538 p.
8. Mannheim K. Das Problem der Generationen. Kölner Vierteljahreshefte für Soziologie. 1928. Bd. 7, H. 2. S. 157–185; H. 3. S. 309–330.
9. Turchin P. Historical Dynamics: Why States Rise and Fall. Princeton : Princeton University Press, 2003. 269 p.
10. Turner B. S. The Body and Society : Explorations in Social Theory. 2nd ed. London : Sage, 2008. 296 p.

Лекція 8. Колективна травма і соціальна пам'ять у формуванні посткризових ідентичностей

Мета: пояснити, як культурна травма, колективна пам'ять та міжпоколіннєве передавання досвіду впливають на формування посткризових ідентичностей та політику пам'яті у сучасних суспільствах.

План

1. Теорія культурної травми Джеффри Александера та соціальне конструювання травматичного досвіду.
2. Обрана травма і міжпоколіннєве передавання у концепції В. Волкмана.
3. Колективна пам'ять як соціальний феномен у працях М. Гальббакса.
4. Постпам'ять і трансгенераційна трансмісія травматичного знання за М Гірш.
5. Меморіальні практики, політика пам'яті та символічні репарації у посткризових суспільствах.

1. Теорія культурної травми Джеффри Александера та соціальне конструювання травматичного досвіду

Джеффри Александер (Alexander, 2004) здійснив епістемологічну трансформацію у розумінні колективної травми, розірвавши з тим, що він називає **«натуралістичною помилкою»** у дослідженнях травми. Натуралістична помилка полягає у припущенні, що події самі по собі створюють колективну травму – що певні катастрофічні події є об'єктивно травматичними, і що їхня травматичність безпосередньо впливає з їхнього масштабу чи жахливості.

Александер стверджує протилежне. Події не є внутрішньо травматичними. Натомість травма є **соціально медійованою атрибуцією**. Це означає, що травматичність події залежить не від об'єктивних характеристик самої події, а від соціальних процесів інтерпретації, репрезентації, комунікації та визнання, через які колективність приходить до розуміння події як травматичної для своєї ідентичності.

Цей теоретичний поворот має фундаментальні наслідки. Він визнає **агентність соціальних акторів** у конструюванні травми – не події діють на пасивні колективності, а колективності активно конструюють значення подій. Він визнає контингентність травматизації – одні і ті самі події можуть бути визнані як травматичні одними групами і відкинуті іншими. Він відкриває можливість порівняльного та історичного аналізу умов, за яких події стають культурними травмами.

Культурна травма як трансформація колективної ідентичності. Александер (Alexander, 2012) визначає культурну травму як ситуацію, коли члени колективності відчують, що вони були піддані жахливій події, яка залишає невидимі сліди на їхній груповій свідомості, позначаючи їхні спогади назавжди та змінюючи їхню майбутню ідентичність **фундаментальними та незворотними способами**.

Критично важливо розрізняти психологічну травму індивіда та культурну травму колективності. Психологічна травма характеризується раптовістю, несподіваністю, непереборністю подій, що радикально перевищують здатність індивіда до відповіді. Це призводить до симптомів посттравматичного стресового розладу: нав'язливі спогади, уникнення, емоційне заціпеніння, гіпервозбудження нервової системи.

Культурна травма функціонує інакше. Індивідуальні жертви реагують на травматичне ушкодження репресією та запереченням, здобуваючи полегшення, коли ці психологічні захисти долаються і людина може здійснити роботу жалоби. Для колективностей процес радикально відрізняється. Замість заперечення та пророблення це питання **символічного конструювання та фреймінгу**. Травматичні події, які індивіди переживають, є індивідуальними фактами; спільна травма залежить від колективних процесів культурної інтерпретації.

Процесуальна модель культурної травматизації. Александер розробляє систематичну процесуальну модель, через яку події стають культурними травмами. Цей процес складається з шести взаємопов'язаних стадій.

Заявлення про травму є першою стадією. Процес починається з того, що певні актори заявляють, що колективність зазнала травми. Це не об'єктивний факт, а соціальна заявка, яка вимагає визнання та легітимації. Заявлення про травму ініціюються інтелектуалами, художниками, лідерами соціальних рухів, релігійними авторитетами, політиками – тими, хто має культурний капітал та символічну владу для артикуляції колективного страждання.

Група-носії визначає, хто робить заявлення. Група-носії може бути генераційною (покоління, що безпосередньо пережило події, чи наступні покоління), національною (еліти, що конструюють національну ідентичність через травматичну історію), чи інституційною (організації жертв, правозахисні організації, академічні інституції, релігійні спільноти). Носії мають різні інтереси, ресурси та стратегії репрезентації.

Мовленнєвий акт до аудиторії передбачає, що заявлення про травму є перформативним мовленнєвим актом, який звертається до певної аудиторії та намагається переконати цю аудиторію визнати травму. Успіх заявлення залежить від здатності носіїв досягти аудиторії, резонувати з існуючими культурними кодами, мобілізувати емоційну ідентифікацію.

Травматичний наратив конструюється носіями і визначає чотири критичні елементи. Перший – **природа болю**: що саме сталося, яка була природа страждання, фізичне насильство чи моральне приниження. Другий – **природа жертви**: хто постраждав, вся нація чи певна група, чи жертви зображуються як невинні. Третій – **відношення жертви до ширшої аудиторії**: як аудиторія повинна ідентифікуватися з жертвами, як «ми» чи як «інші». Четвертий – **атрибуція відповідальності**: хто винен, окремі злочинці, політичний режим, ідеологія, структурні умови.

Інституційна арена визначає, де травматичні наративи циркулюють. Це специфічні інституційні арени – релігійна, естетична (література, кіно, театр, візуальне мистецтво), правова (суди, комісії з встановлення істини), наукова (історичні дослідження, соціологічні студії) – що легітимізують чи оспорюють заявлення. Масові медіа та державна бюрократія виконують критичну роль у поширенні чи придушенні травматичних наративів.

Реконструкція колективної ідентичності є кінцевою метою травматичного процесу. Коли травма визнана, вона стає конститутивним елементом групової ідентичності: «ми – ті, хто пережив Х», «ми – ті, чиї предки постраждали від Y». Травма трансформує самосприйняття колективності, визначає її відношення до інших груп, структурує її політичні проекти.

Невизнані травми та боротьба за визнання. Александер зазначає, що не всі жахливі події стають культурними травмами. Багато масштабних насильств, геноцидів, репресій залишаються невизнаними, забутими чи маргіналізованими у колективній пам'яті. Це відбувається, коли носії травми не мають достатньої влади, ресурсів чи культурного капіталу для артикуляції; коли травматичний наратив не резонує з домінантними культурними кодами аудиторії; коли інституційні арени блокують чи придушують циркуляцію травматичних наративів; коли визнання травми загрожує інтересам могутніх акторів.

Прикладами невизнаних чи довго невизнаних травм є геноцид вірменів, заперечуваний Туреччиною понад століття; згвалтування Нанкіну, невидиме у маоїстському Китаї десятиліттями; колоніальні геноциди, маргіналізовані у національних історіях колишніх метрополій; рабство та його спадщина, довго не визнавані як травма, яка вимагає репарацій.

Голокост як універсальна культурна травма. Александер присвячує значну частину своєї праці аналізу трансформації Голокосту з партикуляристської єврейської травми в **універсальний символ людського страждання та зла**. Це не було автоматичним процесом, що впливав з об'єктивної жахливості подій.

Натомість це була тривала, контингентна, політично та культурно медійована трансформація, яка зайняла десятиліття після Другої світової війни.

У перші роки після війни Голокост не був центральним елементом західної колективної пам'яті. Жертви розглядалися як деперсоналізована маса, а не як індивідуальні людські істоти з унікальними історіями. Лише поступово, через літературу (щоденник Анни Франк), кіно (телесеріал «Holocaust» 1978 року), судові процеси (суд над Айхманом 1961 року), меморіали та музеї, образ жертв трансформувався. Євреїв почали персоналізувати та диференціювати, дозволяючи неєвреям глибоко емоційно ідентифікуватися з ними як з людьми, подібними до себе.

Ця трансформація мала величезні наслідки. Вона створила нові **моральні стандарти** щодо геноциду, злочинів проти людяності, захисту меншин. Водночас вона також провокувала нові раунди соціального страждання, оскільки інші групи почали конкурувати за визнання своїх власних травм як еквівалентних чи більш значущих.

2. Обрана травма і міжпоколіннєве передавання у концепції Вamіка Волкана

Психологія великих груп та їхня ідентичність. Вamіка Волкан (Volkan, 2001) розробив оригінальну теорію **психології великих груп** – етнічних, національних, релігійних спільнот, що нараховують тисячі чи мільйони людей. На відміну від малих груп, де члени безпосередньо взаємодіють, великі групи є уявленими спільнотами, члени яких ніколи не зустрінуть більшість своїх співчленів, але поділяють стійке відчуття подібності.

Волкан визначає велико-групову ідентичність як суб'єктивний досвід тисяч чи мільйонів людей, що пов'язані стійким відчуттям подібності, водночас поділяючи численні характеристики з людьми в чужих групах. Головне завдання, яке члени великої групи поділяють, полягає у тому, щоб **підтримувати, захищати та відновлювати свою групову ідентичність**. Саме у цьому контексті обрана

травма та обрана слава функціонують як критичні компоненти групової ідентичності.

Обрана травма як спільна ментальна репрезентація історичного ураження. Обрана травма визначається як спільна ментальна репрезентація події в історії великої групи, коли група зазнала катастрофічної втрати, приниження та безпорадності від рук ворогів. Ця репрезентація передається від покоління до покоління і стає **конститутивним елементом групової ідентичності**.

Термін «обрана» не означає, що група свідомо обирала зазнати травми. Натомість він означає, що група свідомо чи несвідомо приймає цю травматичну подію як визначальну частину своєї ідентичності. Обрана травма сприяє відчуттю спільної віктимізації, несправедливості та невирішеного горя. Вона зв'язує членів через **колективний поранений образ себе**, який не дозволяється забути і має бути виправлений.

Трансгенераційна трансмісія незавершеного горя. Волкан описує психологічний механізм, через який травма передається від покоління до покоління. Коли члени групи-жертви не здатні оплакати втрати та змінити своє приниження і безпорадність, вони передають нащадкам образи своїх поранених ідентичностей та **психологічні завдання, що потребують завершення**.

Наступне покоління успадковує не лише спогади про події, але також емоційний тягар незавершеного горя, потребу у відшкодуванні, жагу справедливості чи помсти. Діти та онуки ростуть, інтерналізуючи наративи дідів та батьків про історичну несправедливість, засвоюючи групові символи страждання, ідентифікуючись з предками-жертвами.

Цей процес не є свідомим дидактичним навчанням, а **емоційною трансмісією** через ранню соціалізацію. Дитина абсорбує тривогу, гнів, жалобу батьків; засвоює наративи про «наших ворогів»; формує образ групи як такої, що постійно перебуває під загрозою; розвиває почуття обов'язку захищати групу та відновлювати її честь.

Обрана слава та груповий нарцисизм. Протилежністю обраної травми є **обрана слава** – спільне ментальне представлення про тріумфальну історичну подію, коли група досягла величної перемоги, продемонструвала героїзм, зазнала визнання від інших. Обрані слави функціонують так само, як обрані травми, але з протилежним валентом: вони підкріплюють груповий нарцисизм, відчуття переваги, історичну місію.

У стресових ситуаціях чи в часи війни лідери реактивують ментальну репрезентацію обраних слав та героїв, пов'язаних з ними, для зміцнення велико-групової ідентичності. Реактивація обраних слав мобілізує колективну впевненість, легітимізує жертви, надихає на боротьбу.

Колапс часу та реактивація історичної травми. Одним з найбільш драматичних феноменів є **колапс часу**, коли історична травма, що сталася століття чи десятиліття тому, психологічно переживається так, ніби вона відбувається зараз. У моменти групової регресії – під час кризи, конфлікту, загрози – обрана травма реактивується, і минуле та сьогодення зливаються в єдине емоційне переживання.

Приклад: битва на Косовому полі 1389 року для сербів. Через шість століть після битви з Османською імперією ця подія залишається центральною у сербській національній ідентичності. У 1989 році, на 600-річчя битви, Слободан Мілошевич виголосив промову на Косовому полі перед мільйонним натовпом, реактивуючи травму, мобілізуючи сербський націоналізм, закладаючи символічний фундамент для югославських воєн 1990-х років. Для багатьох сербів битва 1389 року не була далекою історією, а **живою, актуальною раною**, що вимагала відшкодування зараз.

Метафора намету ідентичності. Волкан використовує метафору **брезентового намету** для концептуалізації велико-групової ідентичності. Навет підтримується кількома опорними стовпами – це обрані травми, обрані слави, спільні символи, мова, релігія, етнічні маркери, історичні міфи. Полотно намету

представляє колективне почуття «ми»: хто ми, звідки прийшли, що нас об'єднує, чим відрізняємося від інших.

Коли група відчуває загрозу – економічну кризу, політичну дестабілізацію, демографічні зміни, культурну маргіналізацію – намет ідентичності хитається. У відповідь лідери намагаються зміцнити опорні стовпи: реактивують обрані травми та слави, підкреслюють символічні маркери групи, демонізують зовнішніх чи внутрішніх «ворогів», які начебто загрожують намету.

Ризики реактивації обраної травми. Реактивація обраної травми може мати **драматичні та деструктивні** наслідки. Коли велика група регресує – коли відчуває, що її ідентичність загрожена – обрана травма активується для підтримки загроженої ідентичності. Але ця реактивація може перетворитися на циклічне насильство: група проектує свою поранену ідентичність на сучасних «ворогів», шукає компенсації за історичні втрати через насильство проти іншої групи, легітимізує агресію як захист від повторення травми.

Парадокс полягає в тому, що намагання захистити групу від повторення травми може призвести до травматизації інших груп, створюючи **новий цикл обраних травм** та міжгенераційної ворожнечі.

3. Колективна пам'ять як соціальний феномен у працях Моріса Гальбвакса

Соціологічна революція у розумінні пам'яті. Моріс Гальбвакс (Halbwachs, 1992) здійснив фундаментальну трансформацію у розумінні пам'яті, запропонувавши концепцію **колективної пам'яті** у працях 1920-х–1940-х років. До нього пам'ять розглядалася як суто індивідуальний психологічний феномен – здатність індивіда зберігати та відтворювати минулі переживання.

Гальбвакс радикально оспорив це розуміння, стверджуючи, що людська пам'ять може функціонувати лише всередині колективного контексту. Індивідуальна пам'ять не є цілком закритою, оскільки вона конструюється через

взаємодії з іншими. Індивідуальна пам'ять завжди зазнає впливу **колективної репрезентації минулого**. У цьому сенсі немає суто індивідуальної пам'яті як такої.

Соціальні рамки пам'яті. Центральним концептом Гальбвакса є «**соціальні рамки пам'яті**». Це системи дат та місць, колективні організації простору та часу, що структурують процес пригадування. Соціальні рамки функціонують як фільтри та лінзи, через які індивіди інтерпретують свої переживання та конструюють спогади.

Календарні рамки – релігійні свята, національні ювілеї, дні пам'яті – структурують, що ми пам'ятаємо та коли. Просторові рамки – меморіали, музеї, поля битв, місця страт – закріплюють спогади у фізичному просторі. Сімейні рамки – сімейні традиції, ритуали, фотоальбоми, усні наративи – структурують сімейну пам'ять, визначаючи, що зберігається і передається наступним поколінням. Релігійні рамки – релігійні наративи, літургії, священні тексти – надають інтерпретаційні схеми для розуміння минулого.

Без таких рамок індивідуальні спогади не можуть бути збережені чи відтворені. Коли людина втрачає зв'язок з соціальними рамками, наприклад, іммігрант, який покидає свою країну і втрачає контакт з рідною спільнотою – її спогади поступово блідну, деформуються, зникають. Забування відбувається, коли соціальні рамки зникають або радикально трансформуються.

Селективність колективної пам'яті. Колективна пам'ять завжди **селективна**. Жодна спільнота не може пам'ятати все; пам'ять завжди включає вибірковість: що зберігається, що підкреслюється, що маргіналізується, що забувається. Ця селективність відображає інтереси, цінності, ідентичності групи у сьогоденні.

Різні групи мають різні колективні пам'яті, що породжують різні моделі поведінки. Заможні старі родини мають пам'ять про минуле, яка різко розбігається з пам'яттю нових багатіїв; робітничий клас конструє реальність інакше, ніж середній клас. Колективна пам'ять не є нейтральним відображенням минулого, а

активним конструюванням, що служить підтриманню групової ідентичності та солідарності.

Роль інституцій у збереженні та трансмісії пам'яті. Інституції – музеї, монументи, архіви, освітні системи – активно вибирають, виділяють, підкреслюють та іноді придушують певні аспекти минулого, конструюючи **офіційні наративи**, що зміцнюють соціальну згуртованість чи легітимізують політичну владу.

Музеї функціонують як простори, де колективна пам'ять матеріалізується: експозиції визначають, що варте пам'яті, як події мають бути інтерпретовані, які емоції відвідувачі повинні відчувати. Монументи у публічному просторі закріплюють певні наративи як «офіційну історію», визначаючи героїв та жертв, яких суспільство вшановує. Освітні програми трансмітують стандартизовану національну пам'ять молодшим поколінням.

Водночас різні інституції можуть конкурувати: релігійні спільноти, етнічні організації, соціальні рухи розробляють **контр-пам'яті**, що кидають виклик офіційним наративам держави.

Пам'ять проти історії. Гальбвакс розрізняє **колективну пам'ять** та **історію**. Пам'ять є живою, колективною, динамічною, пов'язаною з ідентичністю та традицією групи. Історія є критичною, інтелектуальною реконструкцією минулого, що прагне до об'єктивності. Пам'ять емоційно інвестована і партикуляристська; історія прагне до емоційної дистанції та універсалізму.

Він не ієрархізує ці два модуси, а наголошує, що вони виконують різні функції: пам'ять забезпечує **ідентичність та солідарність**, історія – критичне розуміння та рефлексію.

4. Постпам'ять і трансгенераційна трансмісія травматичного знання за Маріанн Гірш

Постпам'ять як пам'ять другого покоління. Маріанн Гірш (Hirsch, 2008; 2012) розробила концепцію **постпам'яті** для опису відношення, яке «покоління після» має до потужних, часто травматичних переживань, що передували їхнім

народженням, але були передані їм настільки глибоко, що здаються становити спогади як такі.

Постпам'ять не є пам'яттю у прямому сенсі, оскільки друге покоління не пережило травматичні події безпосередньо. Водночас вона не є просто знанням про минуле, оскільки другі покоління переживають травму предків з інтенсивністю та емоційністю, що наближається до безпосередньої пам'яті. Це **парадоксальний синтез** прямого афекту та опосередкованого досвіду.

Сімейна та афіліативна постпам'ять. Гірш розрізняє **сімейну постпам'ять** (інтергенераційна трансмісія травми всередині родини) та **афіліативну постпам'ять** (ідентифікація з травмою через культурні медіа без прямого родинного зв'язку).

Сімейна постпам'ять медіюється через розповіді батьків, сімейні фотографії, емоційні реакції, мовчання, невимовлені тривоги. Діти виживших абсорбують травму через **інтимний тілесний простір** сім'ї.

Афіліативна постпам'ять формуються через літературу, кіно, музеї, меморіали, освіту. Люди, які не мають прямого сімейного зв'язку з жертвами, можуть розвинути постпам'ять через свідомий вибір ідентифікуватися з ними, засвоїти їхню історію як частину власної моральної та емоційної ідентичності.

Медіація як центральний елемент. Постпам'ять є радикально **медійованою**. Друге покоління отримує доступ до травматичного минулого виключно через наративи, візуальні образи, символічні об'єкти, ритуали. Ця медіація є активним процесом конструювання: діти виживших не просто «успадковують» спогади, а створюють власні постпам'яті через інтерпретацію, проєкцію, фантазію, ідентифікацію.

Фотографії тут мають особливу силу: вони одночасно засвідчують «було насправді» і вказують на **відсутність** (люди на фото часто мертві чи втрачені), створюючи сильне емоційне напруження.

Етика постпам'яті. Гірш (Hirsch, 2008) наголошує на етичних ризиках постпам'яті: небезпека **апропріації чужого страждання**, стирання різниці між досвідом жертв і досвідом тих, хто лише ідентифікується з ними. Вона пропонує неапропріативні форми ідентифікації, які зберігають свідомість дистанції та опосередкованості, уникаючи як повної злитості, так і байдужої дистанції.

Постпам'ять після зникнення очевидців. Коли буквально друге покоління поступається метафоричному, постпам'ять стає **єдиним каналом** збереження травматичного минулого. Гірш стверджує, що навіть без прямих свідків афіліативна постпам'ять може підтримувати етичну та емоційну залученість, якщо визнавати її опосередкований характер.

5. Меморіальні практики, політика пам'яті та символічні репарації у посткризових суспільствах

Символічні репарації як відновлення гідності. **Символічні репарації** визначаються як заходи, що полегшують комунальний процес пам'ятання та вшанування болю і перемог минулого. На відміну від матеріальних репарацій, вони відновлюють гідність жертв і виживших через публічне визнання, вибачення, меморіали, перепоховання, перейменування вулиць та інституцій.

Психологічно символічні та матеріальні акти репарації служать одній меті: відкриттю простору для скорботи, роботи з травмою, формування **нової офіційно санкціонованої історії** травми. Вони впорядковують питання відповідальності, перенаправляючи провину до винуватців та знімаючи моральну амбівалентність, яку часто відчують ті, що вижили.

Меморіали як простори колективної жалоби. Меморіали функціонують як простори **ритуалізованої жалоби**. У Руанді меморіали геноциду – де тіла жертв часто захоронені масово – створюють лімінальний простір, де визнання, правда та відповідальність артикульовані публічно. Щорічні комеморації включають мовчазні марші, свідчення, молитви, поезію, покладання квітів.

Ці практики екстерналізують горе, страх, смуток – емоції, що часто пригнічуються у повсякденному житті виживших. Вони дозволяють спільноті колективно визнати втрати, що є критичним для переходу від травматичної фіксації до символічного закриття. Водночас існують ризики **ретравматизації**, коли участь у комеморації викликає нав'язливі спогади і психологічні розлади.

Політика пам'яті та боротьба за визначення минулого. **Політика пам'яті** стосується того, як суспільства конструюють, оспорюють та інституціоналізують колективні пам'яті історичних подій. Пам'ять завжди вбудована у владні відносини: різні групи борються за контроль над інтерпретацією минулого, оскільки ця інтерпретація легітимізує чи делегітимізує сьогоденні політичні проекти.

Пам'ять формується взаємодією національної ідентичності, травми та комеморації, впливає на поточну політику та соціальні відносини. Тому послуговуються також поняттями **«історична політика»** або **«політика історії»**.

Комісії з встановлення істини як механізм перехідної справедливості. Комісії з встановлення істини стали ключовим механізмом **перехідної справедливості**. Південноафриканська Комісія з Істини та Примирення (1996) поєднала встановлення істини з процедурами амністії та рекомендаціями щодо репарацій. Публічні свідчення понад двадцяти тисяч жертв створили офіційний наратив насильства апартеїду.

Філософія Ubuntu – уявлення про взаємопов'язаність людей – надала моральну рамку: правда про минуле розглядалась як умова примирення. Комісія створила **національний простір свідчення**, де особисті історії стали частиною колективної пам'яті.

Критика та обмеження комісій істини. Комісія з Істини та Примирення зазнала критики за **обмежений фокус** (грубі порушення прав людини 1960–1994), що залишив структурне насильство апартеїду на периферії. Гібридний підхід

(особисті свідчення плюс юридична істина) віддав перевагу наративам, узгодженим із проектом національного примирення, маргіналізуючи радикальніші голоси.

Фрагментована та поділена пам'ять про роки апартеїду досі присутня у південноафриканському суспільстві; пам'ять залишається **політично контестованою**, а не уніфікованою.

Забування, замовчування та інституційна амнезія. Політика забування є дзеркалом політики пам'яті. Інституційне забування розміщує індивідуальні та колективні пам'яті поза публічною сферою, де формується політика. Воно знеохочує комеморативні практики, які створюють політичні вимоги до влади, і натуралізує структурне насильство, яке не визнається як криза.

Публічне забування відмовляє у офіційному визнанні соціальних пам'ятей, створює **упередження на користь амнезії**, а не критичної рефлексії. Приглушені пам'яті зберігаються у тіні, але мають мало впливу на політичні рішення.

Інституціоналізація пам'яті через музеї та архіви. Інституціоналізація пам'яті через музеї, архіви, освітні програми є двозначним процесом: вона може як сприяти **інклюзивній пам'яті**, так і закріплювати одnobокі офіційні наративи. Музеї Голокосту поєднують функцію збереження свідчень із формуванням афіліативної постпам'яті у нових поколінь.

Архіви відіграють ключову роль у пошуку істини та справедливості і мають бути захищені від секретності та політичних маніпуляцій. **Доступ до архівів** є передумовою для критичного осмислення травматичного минулого.

Колективна травма та соціальна пам'ять функціонують парадоксально у посткризових суспільствах. Визнання та публічне вшанування травматичного минулого є критичним для відновлення гідності жертв, досягнення символічного закриття, побудови інклюзивної національної ідентичності. Комісії з істини, меморіали, символічні репарації, публічні вибачення створюють простір для колективної жалоби та визнання страждання, без чого неможливе справжнє примирення.

Водночас надмірна фіксація на травмі може перпетуувати віктимну ідентичність, підживлювати міжгрупову ворожнечу, інструменталізуватися політичними елітами для мобілізації ресентименту та виправдання насильства. Обрані травми, коли реактивуються у моменти групової регресії, можуть призводити до колапсу часу – коли історичні рани переживаються як актуальні, вимагаючи помсти зараз.

П'ять ключових теоретичних інсайтів формують основу для критичного розуміння травми та пам'яті.

По-перше, травма є не об'єктивним фактом, а **соціально сконструйованою атрибуцією**. Праця Александера демонструє, що події стають травматичними через складні процеси культурної інтерпретації, наративізації, визнання.

По-друге, міжпоколіннєве передавання травми відбувається через множинні механізми – психосоціальні, культурні, символічні. Праця Волкана про обрані травми показує, що травма не закінчується з поколінням, котре безпосередньо її пережило, а резонує через століття.

По-третє, колективна пам'ять завжди селективна та соціально конструйована. Праця Гальбакса наголошує, що пам'ять служить груповим ідентичностям та інтересам, а політика пам'яті є полем боротьби за визначення реальності.

По-четверте, постпам'ять дозволяє афіліативну солідарність без біологічного чи сімейного зв'язку з жертвами. Праця Гірш демонструє, що другі та треті покоління можуть розвинути потужну емоційну та етичну прив'язаність до історичних травм через медіацію.

По-п'яте, символічні репарації та меморіальні практики є ефективними інструментами посткризової інтеграції, коли вони балансують між визнанням минулого та відкриттям майбутнього і поєднуються зі **структурними трансформаціями**, що адресують матеріальні нерівності та інституційну несправедливість.

Разом ці теоретичні перспективи формують комплексне розуміння того, як колективна травма та соціальна пам'ять можуть функціонувати як ресурси для посткризової інтеграції, коли вони використовуються етично, інклюзивно, критично, уникаючи як забування та заперечення, так і інструменталізації та вічної віктимізації.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає «натуралістична помилка» у дослідженнях травми за Джеффрі Александером?
2. Як культурна травма відрізняється від індивідуальної психологічної травми?
3. Які шість стадій процесу культурної травматизації виокремлює Александер?
4. Що таке обрана травма у теорії Ваміка Волнкана та як вона формує велико-групову ідентичність?
5. Яким чином відбувається трансгенераційна трансмісія незавершеного горя у великій групі?
6. У чому полягає феномен «колапсу часу» під час реактивації історичної травми?
7. Як Моріс Гальбвакс розуміє соціальні рамки пам'яті та їхню роль у конструюванні спогадів?
8. Чим колективна пам'ять відрізняється від історії та які функції виконує кожен із цих модусів?
9. Що таке постпам'ять за Маріанн Гірш та чим вона відрізняється від прямої пам'яті про травму?
10. Як афіліативна постпам'ять формує етичну солідарність з жертвами за відсутності сімейного зв'язку?
11. У чому полягає основна етична небезпека постпам'яті та як її можна мінімізувати?
12. Як символічні репарації відрізняються від матеріальних та яку роль вони відіграють у відновленні гідності жертв?

13. Які функції виконують меморіали у процесі колективної жалоби та роботи з травмою?
14. Як політика пам'яті впливає на сучасні політичні конфлікти та формування національної ідентичності?
15. Які основні сильні та слабкі сторони комісій з встановлення істини як інструменту перехідної справедливості?

Список використаних джерел

1. Alexander J. C. Cultural Trauma and Collective Identity / R. Eyerman, B. Giesen, N. J. Smelser, P. Sztompka. Berkeley : University of California Press, 2004. 304 p.
2. Alexander J. C. Trauma : A Social Theory. Cambridge : Polity Press, 2012. 226 p.
3. Halbwachs M. On Collective Memory / ed. and transl. by L. A. Coser. Chicago : University of Chicago Press, 1992. 244 p.
4. Hamber B., Wilson R. A. Symbolic Closure through Memory, Reparation and Revenge in Post-Conflict Societies. Journal of Human Rights. 2002. Vol. 1, No. 1. P. 35–53.
5. Hirsch M. The Generation of Postmemory. Poetics Today. 2008. Vol. 29, No. 1. P. 103–128.
6. Hirsch M. The Generation of Postmemory : Writing and Visual Culture After the Holocaust. New York : Columbia University Press, 2012. 320 p.
7. Volkan V. D. Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas: An Aspect of Large-Group Identity. Group Analysis. 2001. Vol. 34, No. 1. P. 79–97.

Лекція 9. Соціальні технології подолання конфліктів та формування суспільної стійкості

Мета: пояснити, як інституційні, комунікативні та культурно-символічні соціальні технології можуть трансформувати конфлікти та підвищувати стійкість суспільства, не зводячи їх до адміністративного чи технічного управління.

План

1. Поняття соціальних технологій у сучасній соціології та конфліктології, їх відмінність від технічних і адміністративних інструментів.
2. Інституційні технології врегулювання конфліктів: посередництво, відновне правосуддя, комісії правди і примирення.
3. Комунікативні технології у контексті теорії Юргена Габермаса: дискурсивна етика, деліберативна демократія, медіація.
4. Культурно-символічні технології конструювання солідарності: соціальні наративи та меморіальні практики.

1. Поняття соціальних технологій у сучасній соціології та конфліктології

Соціальні технології є систематизованими методами цілеспрямованого впливу на соціальні відносини з метою досягнення певних суспільно значущих результатів. На відміну від природничих наук, де технологія передбачає маніпуляцію матеріальними об'єктами за законами фізики, соціальні технології працюють з рефлексивними агентами – людьми та групами, які інтерпретують, опосередковують, часто опираються технологічним впливам. Ця фундаментальна відмінність має три критичні наслідки.

По-перше, соціальні технології не можуть гарантувати детермінованих результатів. Об'єкти соціальних технологій є одночасно їхніми суб'єктами: люди здатні аналізувати впливи, формувати відношення до них, адаптуватися чи протидіяти. Інженер передбачає з точністю, як поведеться матеріал під тиском; соціолог не може передбачити з такою ж точністю, як група відреагує на

інтервенцію, оскільки реакція залежить від інтерпретацій, емоцій, владних інтересів, культурних контекстів.

По-друге, соціальні технології є контекстуально чутливими. Технічні процедури універсальні: інженерна специфікація застосовна у Токіо та Буенос-Айресі однаково. Медіація, яка працює у скандинавському контексті з культурою консенсусу, може бути неефективною у культурах з акцентом на честь та помсту. Комісії правди, що сприяли примиренню у Південній Африці, не мають автоматичної трансферабельності до суспільств з іншими уявленнями про справедливість.

По-третє, соціальні технології невіддільні від нормативних питань. Будь-яка інтервенція передбачає судження про бажані стани суспільства, легітимні засоби, справедливий розподіл. Технічна нейтральність є ілюзією: вибір медіації над судовим процесом, відновного правосуддя над каральним, деліберативної над голосуванням — кожен втілює певну концепцію справедливості, демократії, людської гідності.

Соціальні технології відрізняються від адміністративних інструментів джерелом легітимності. Адміністративні інструменти функціонують через ієрархічну владу, формальні мандати, примусове виконання. Соціальні технології, особливо у конфліктології, прагнуть до горизонтальності: вони працюють через переконання, а не примус; через участь, а не підпорядкування; через фасилітацію процесів, у яких самі актори виробляють рішення. Медіатор не має повноважень примусити до угоди; фасилітатор не диктує зміст; комісія правди документує, а не карає.

Соціологія конфлікту концептуалізує ці технології як засоби трансформації деструктивних конфліктів у конструктивні, каналізації напруги через інституціоналізовані форми, відновлення порушених відносин. Вони не прагнуть елімінувати конфлікт — конфлікт визнається невід’ємним елементом соціального

життя – але трансформувати його з насильницького у ненасильницький, з деструктивного у продуктивний.

2. Інституційні технології врегулювання конфліктів

Посередництво як процес третьої сторони. Посередництво є процесом, у якому нейтральна третя сторона допомагає конфліктуючим сторонам досягти взаємоприйняттого рішення через структурований діалог. Посередник не має повноважень нав'язувати рішення, а функціонує як фасилітатор комунікації. Ефективність залежить від здатності будувати довіру з обома сторонами, зберігати нейтральність, структурувати процес таким чином, щоб сторони могли артикулювати інтереси, розуміти перспективи одне одного, генерувати креативні опції.

Ключові принципи включають добровільність участі, нейтральність посередника, конфіденційність, самовизначення сторін. Ці принципи створюють простір безпеки та довіри, необхідний для того, щоб сторони могли відкрито обговорювати інтереси, ризикувати компромісами, рухатися від позицій до інтересів. Сучасна теорія переговорів підкреслює можливість інтегративного торгу – розширення пирога через креативні рішення, які задовольняють базові інтереси обох сторін краще, ніж будь-який очевидний компроміс.

Посередництво застосовується від сімейних конфліктів до міжнародних криз. У міжнародній дипломатії посередники – держави чи організації – фасилітують переговори між воюючими сторонами про припинення вогню, політичні врегулювання, мирні угоди. Дослідження демонструють, що медіація є ефективною у широкому спектрі контекстів, особливо коли сторони виснажені конфліктом, але недостатньо сильні для повної перемоги.

Відновне правосуддя як парадигмальний зсув. Відновне правосуддя є радикальною альтернативою каральній парадигмі кримінальної справедливості (Zehr, 2015). Каральна система фокусується на злочині як порушенні закону, покаранні злочинця, державі як центральному акторі. Жертва маргіналізована: вона

є свідком у справі «Держава проти Злочинця», але не активним учасником визначення справедливості.

Відновне правосуддя переконцептуалізує злочин як порушення відносин між людьми та спільнотами. Центральне питання змінюється з «Який закон порушений, хто винен, яке покарання?» на «Хто постраждав, які потреби, чиї зобов'язання відновити шкоду?». Жертва стає центральним актором: вона має можливість розповісти історію, артикулювати вплив, брати участь у визначенні відновлення. Злочинець має взяти відповідальність, зрозуміти вплив на жертву, зробити реституцію. Спільнота включається: родини, сусіди підтримують жертву, тримають злочинця відповідальним, реінтегрують обох після розв'язання.

Конкретні практики включають кола, де жертва, злочинець, члени спільноти сідають для структурованого діалогу; конференції, де розширені родини обох сторін виробляють план реституції; жертва-злочинець медіація. Дослідження демонструють вищі рівні задоволення жертв, нижчі рівні рецидиву, більшу відповідальність злочинців у відновних процесах порівняно з традиційним судовим процесом.

Важливо зазначити, що відновне правосуддя не є панацеєю. Воно вимагає готовності обох сторін брати участь, компетентних фасилітаторів, підтримки спільноти. У випадках тяжкого насильства чи серійних злочинців може бути неналежним. Водночас воно пропонує можливість трансформації, яка виходить за межі покарання: відновлення відносин, загоєння травми, реінтеграція у спільноту.

Комісії правди і примирення як механізми перехідної справедливості. Комісії правди є тимчасовими, державно санкціонованими органами, які розслідують минулі масові порушення прав людини з метою документування правди, визнання страждання, встановлення підзвітності, надання рекомендацій щодо репарацій та реформ. Вони є центральним інструментом перехідної справедливості – процесів, через які постконфліктні суспільства долучаються до спадщини масового насильства.

Південноафриканська Комісія з Істини та Примирення (1996) є найвпливовішим прикладом. Створена після падіння апартеїду, вона мала триєдиний мандат: розслідувати порушення прав людини 1960–1994; надавати амністію винуватцям, які повністю зізналися; пропонувати репарації жертвам. Унікальність полягала у зв'язку між правдою та амністією: винуватці могли уникнути переслідування, якщо повністю розкривали дії публічно.

Понад 21 000 жертв свідчили про пережите у публічних слуханнях, які трансливалися по всій країні. Архієпископ Десмонд Туту, голова комісії, наполягав, що правда є передумовою примирення: без визнання того, що сталося, неможливе прощення чи справедливість. Філософія Ubuntu – «людина є людиною через інших людей» – збагачувала мандат, підкреслюючи взаємопов'язаність та необхідність відновлення розірваної соціальної тканини.

Критики зазначали обмеження. Фокус на грубих порушеннях залишив структурне насильство апартеїду недоторканим. Економічні нерівності не були адресовані. Багато жертв відчували, що амністія дозволила винуватцям уникнути справедливого покарання. Водночас комісія створила безпрецедентний архів правди, публічно визнала страждання, встановила моральну підзвітність, надихнула подібні процеси у десятках країн від Чилі до Руанди.

Фундаментальна дилема комісій правди полягає у балансі між правдою та справедливістю. Повне переслідування всіх винуватців може підірвати хиткий мир; повна амністія може залишити жертв без справедливості. Комісії намагаються знайти третій шлях: визнання правди про порушення, моральна, якщо не юридична, підзвітність, символічні репарації для жертв, інституційні реформи для попередження майбутніх порушень.

3. Комунікативні технології у контексті теорії Юргена Габермаса

Теорія комунікативної дії та дискурсивна етика. Юрген Габермас (Habermas, 1984) розробив теорію **комунікативної дії** як альтернативу інструментальній раціональності, яка домінує у модерних суспільствах. Інструментальна

раціональність стосується розрахунку найефективніших засобів для заданих цілей: як максимізувати прибуток, перемогти у конкуренції, маніпулювати іншими для власної вигоди. У стратегічній дії актори трактують одне одного як об'єкти, які слід контролювати.

Комунікативна раціональність стосується досягнення взаємного розуміння через діалог. У комунікативній дії актори трактують одне одного як суб'єктів, з якими потрібно дійти згоди через обмін аргументами. Центральна теза Габермаса: кожного разу, коли ми намагаємося досягти взаємного розуміння через мову, ми неявно передбачаємо, що здатні дійти згоди. Наша комунікативна здатність розуміти одне одного оснащує нас деліберативною спроможністю досягати угод.

Коли ми висловлюємо твердження, то неявно піднімаємо валідаційні претензії: претензія на істину (те, що я стверджую, є істинним), претензія на правильність (те, що я роблю, є нормативно належним), претензія на щирість (я дійсно думаю те, що говорю), претензія на зрозумілість (те, що я говорю, є лінгвістично зрозумілим). Слухач може прийняти ці претензії чи оскаржити їх, вимагаючи аргументів. Коли виникає суперечка, актори входять у дискурс – рефлексивну форму комунікації, де претензії тематизуються та захищаються через аргументи.

Дискурсивна етика є процедуральною теорією моральної валідності. Норма є валідною, якщо всі, кого вона зачіпає, можуть прийняти її у раціональному дискурсі. Це не стосується фактичного консенсусу (люди можуть не погодитися через непорозуміння, маніпуляцію, владні асиметрії), а гіпотетичного консенсусу в ідеальній мовленнєвій ситуації. Умови ідеальної мовленнєвої ситуації включають інклюзію (всі зацікавлені можуть брати участь), рівність (рівні можливості висловлюватися), відсутність примусу, орієнтацію на консенсус (учасники щиро намагаються досягти розуміння).

Ці умови ніколи не реалізуються повністю, але функціонують як критичний стандарт для оцінювання реальних деліберативних процесів: наскільки вони

наближаються до ідеалу? Які систематичні викривлення комунікації присутні? Як інституціоналізувати процедури, що наближають практичні дискурси до ідеальних умов?

Деліберативна демократія. Габермас (Habermas, 2006) застосовує комунікативну теорію до політики, розробляючи модель деліберативної демократії. Ця модель є альтернативою як ліберальній моделі (демократія як агрегація преференцій через голосування), так і республіканській моделі (демократія як актуалізація колективної волі народу). Деліберативна модель розміщує легітимність у процедурах деліберації, які дозволяють формування політичної волі через публічну аргументацію.

Суверенітет належить не «народу» як колективному суб'єкту, а демократичному процесу як такому. Легітимність законів залежить від інституціоналізації демократичних процедур, які обґрунтовують презумпцію раціональності для результатів. Габермас розрізняє формальну арену (законодавчі органи, суди – інституції, де приймаються обов'язкові рішення) та неформальну публічну сферу (громадянське суспільство, медіа, соціальні рухи – простори, де громадяни обговорюють публічні справи, формують громадську думку).

Комунікативна влада виникає, коли громадяни досягають раціонально мотивованої згоди через деліберацію. Ця влада не є примусовою; вона є легітимною силою, яка впливає на формальні інституції знизу вгору. Мобілізовані публічні сфери генерують комунікативну владу, що тисне на законодавців прийняти певні політики, реагувати на публічні вимоги, залишатися підзвітними.

Медіація як інструмент відновлення довіри. Медіація поєднує елементи фасилітації з активним залученням у пошук рішення. Медіатор створює безпечний простір, встановлює основні правила поважної комунікації, допомагає сторонам артикулювати інтереси без атак, шукати спільну основу. Критично, медіатор залишається нейтральним та рішення залишаються добровільними.

У ситуаціях, де довіра підірвана конфліктом, безпосередні переговори можуть бути неможливими: сторони не довіряють одне одному, інтерпретують твердження як маніпуляцію, не здатні слухати без оборонної реакції. Кваліфікований медіатор структурує процес, балансує участь, рефреймує негативні твердження у конструктивні терміни, допомагає тестувати реалістичність пропозицій. Дослідження демонструють ефективність медіації у сімейних, комерційних, екологічних диспутах, міжетнічних напругах, міжнародних кризах.

4. Культурно-символічні технології конструювання солідарності

Соціальні наративи як механізми колективної інтеграції. Соціальні наративи є історіями, що спільноти розповідають собі про себе – звідки прийшли, що об'єднує, які цінності поділяють, яке майбутнє будують. Ці наративи не є просто описовими репрезентаціями реальності, а конститутивними практиками, що створюють колективну ідентичність, структурують колективну пам'ять, мобілізують солідарність.

Національні наративи структуровані навколо ключових подій – війн незалежності, революцій, заснування держав, перемог, подолання випробувань. Ці події функціонують як священні моменти у колективній пам'яті, що визначають, ким є нація, які жертви були принесені, яка місія має бути виконана. Річниці відзначаються як національні свята з ритуалами, що реактивують пам'ять та підкріплюють ідентичність.

Під час кризи COVID-19 політичні лідери інтенсивно використовували наративи для конструювання солідарності. Аналіз промов виявив систематичне використання метафори «нація як команда», яка уніфікує популяцію у боротьбі з пандемією. Солідарність концептуалізувалася як горизонтальна (між громадянами) та вертикальна (між урядом та населенням). Вірус фреймувався як зовнішній ворог, що створює спільну людську ідентичність, мотивуючи посилену спільнотну солідарність.

Важливо зауважити, що наративи можуть бути ексклюзивними та інклюзивними. Етнонаціоналістичні наративи визначають націю через кров, мову, релігію, виключаючи меншини. Громадянські наративи визначають націю через спільні цінності, політичну участь, конституційний патріотизм, дозволяючи множинні ідентичності. Постконфліктні суспільства стикаються з викликом конструювання інклюзивних наративів, які визнають множинні перспективи, інтегрують попередніх ворогів, створюють спільне майбутнє без заперечення трагічного минулого.

Меморіальні практики як ресурси суспільного згуртування. Меморіальні практики включають ритуали, монументи, комеморації, через які спільноти публічно пам'ятають минуле. Вони функціонують не просто як збереження минулого, але як активне конструювання значення подій для сьогодення та майбутнього. Меморіальні практики є ареною боротьби за інтерпретацію: різні групи конкурують за те, що має бути пам'ятаним, як інтерпретовано, хто визнається як жертва чи герой.

Успішні меморіальні практики включають поліфонію наративів: наративи різних груп жертв, винуватців, інституцій, націй. Коли меморіали нав'язують єдиний монолітний наратив зверху вниз, вони ризикують маргіналізувати певні групи, викликати ресентимент, генерувати нові конфлікти. Натомість інклюзивні меморіали визнають множинність перспектив, створюють простори для діалогу, дозволяють емоційну обробку без нав'язування єдиної інтерпретації.

Меморіали можуть мати як загоювальний ефект через конструювання спільних пам'ятей, так і можуть генерувати конфліктуючі пам'яті, що втілюють нові джерела конфліктів. Це залежить від інклюзивності процесу створення: чи різні зацікавлені сторони мали можливість брати участь у визначенні форми та змісту, чи існує простір для множинних інтерпретацій.

Ритуали пам'яті виконують критичну функцію у соціальній реконструкції. Від Дюркгайма (Durkheim, 1912) відомо, що ритуали надають можливості для

спільнотної інтеграції та згуртованості. Ритуали дозволяють людям зібратися попри численні відмінності та пережити подібні думки та почуття. Ритуали смерті піднімають екзистенційні питання про призначення суспільства та зазвичай підкріплюють попередньо існуючі соціальні зв'язки. Водночас ритуали можуть також створювати нові соціальні зв'язки між незнайомцями.

Комеморативні практики – щорічні відзначення, національні дні пам'яті, публічні церемонії – структурують колективний календар, ритмізують колективне життя, регулярно реактивують колективну пам'ять. Комеморації можуть бути примиренськими (визнають страждання всіх сторін, уникають мови переможців, фокусуються на спільному майбутньому) чи конфліктними (підкреслюють віктимізацію однієї групи, звинувачують іншу, реактивують історичні травми). Управління комеморативними практиками є критичним викликом для постконфліктних суспільств.

Соціальні технології подолання конфліктів працюють не через примус чи маніпуляцію, а через фасилітацію процесів, у яких самі актори виробляють рішення, відновлюють відносини, конструюють нові форми колективної солідарності. Інституційні технології – посередництво, відновне правосуддя, комісії правди – надають структуровані процедури для трансформації конфліктів, переконцептуалізуючи їх не як проблеми, які потрібно придушити, а як можливості для діалогу та відновлення.

Комунікативні технології, теоретизовані Габермасом, базуються на визнанні, що легітимність рішень залежить від якості деліберативного процесу. Деліберативна демократія вимагає інституціоналізації процедур, які дозволяють інклюзивну участь, рівні можливості для артикуляції аргументів, відсутність систематичних викривлень комунікації.

Культурно-символічні технології визнають, що суспільна стійкість залежить як від раціональних угод та правових інституцій, так і від символічних форм, які конституують колективну ідентичність, структурують колективну пам'ять,

мобілізують емоційну солідарність. Найбільш ефективні соціальні технології є ті, які посилюють локальну агентність, мобілізують існуючі ресурси солідарності, створюють процедури справедливості, визнають множинність перспектив.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягають принципові відмінності соціальних технологій від технічних та адміністративних інструментів?
2. Чому соціальні технології не можуть гарантувати детермінованих результатів і як це впливає на їх проєктування?
3. Які три ключові наслідки рефлексивності соціальних акторів для розробки технологій подолання конфліктів?
4. Як посередництво відрізняється від арбітражу та судового розгляду з точки зору повноважень третьої сторони та джерела легітимності рішення?
5. Які принципи (добровільність, нейтральність, конфіденційність, самовизначення) забезпечують ефективність медіації?
6. Чим відновне правосуддя відрізняється від каральної моделі кримінальної справедливості щодо ролі жертви, злочинця та спільноти?
7. Які переваги та обмеження має відновне правосуддя як технологія подолання конфліктів?
8. У чому полягає специфіка комісій правди і примирення як інструментів перехідної справедливості?
9. Як Південноафриканська Комісія з Істини та Примирення поєднувала відновну логіку з політичними цілями мирного переходу?
10. Які основні критичні зауваги щодо TRC і чого вони навчають про межі інституційних технологій?
11. Як теорія комунікативної дії Ю. Габермаса пов'язує раціональність із взаєморозумінням, а не лише з інструментальним успіхом?

Список використаних джерел

1. Berrocal M., Kranert M., Attolino P. et al. Constructing Collective Identities and Solidarity in Premiers' Early Speeches on COVID-19: A Global Perspective. *Humanities and Social Sciences Communications*. 2021. Vol. 8, Art. 128.
2. Coleman P. T., Deutsch M., Marcus E. C. (eds.) *The Handbook of Conflict Resolution : Theory and Practice*. 3rd ed. San Francisco : Jossey-Bass, 2014. 1120 p.
3. Durkheim E. *The Elementary Forms of the Religious Life* / transl. by J. W. Swain. New York : Free Press, 1965. 507 p.
4. Flynn J. Communicative Power in Habermas's Theory of Democracy. *European Journal of Political Theory*. 2004. Vol. 3, No. 4. P. 433–454.
5. Habermas J. Political Communication in Media Society: Does Democracy Still Enjoy an Epistemic Dimension? The Impact of Normative Theory on Empirical Research. *Communication Theory*. 2006. Vol. 16, No. 4. P. 411–426.
6. Habermas J. *The Theory of Communicative Action*. Vol. 1: Reason and the Rationalization of Society / transl. by T. McCarthy. Boston : Beacon Press, 1984. 562 p.
7. Hoondert M., Varona G. Introduction: Practices of Memorialization and the Process of Social Reconstruction. *Oñati Socio-Legal Series*. 2020. Vol. 10, No. 3. P. 535–543.
8. Llewellyn J. Truth and Reconciliation Commissions: Restorative Justice in Response to Abuse and Violence. *Handbook of Restorative Justice* / eds. G. Johnstone, D. W. Van Ness. Cullompton : Willan Publishing, 2007. P. 351–371.
9. Zehr H. *Changing Lenses : Restorative Justice for Our Times*. 25th anniversary ed. Harrisonburg : Herald Press, 2015. 336 p.

V. СЕМІНАРСЬКІ (ПРАКТИЧНІ) ЗАНЯТТЯ

Тема 1. Соціальні конфлікти і кризи як об'єкти міждисциплінарного аналізу

Основні питання. Соціальний конфлікт як форма порушення соціальної рівноваги. Кризові явища у суспільстві як наслідок структурних і культурних трансформацій. Психологічні стратегії адаптації особистості в умовах соціальної нестабільності. Вплив глобальних ризиків на локальні конфліктні процеси. Механізми суспільного відновлення після криз.

СРС. Розкрити можливі причини виникнення соціальної кризи у сучасному суспільстві.

Література: Докаш, 2021; Конфліктологія, 2020; Соціологія, 2024.

Тема 2. Моделі соціальної конфліктності в сучасній соціології і психології

Основні питання. Конфлікт як показник соціальних змін і джерело розвитку. Взаємозв'язок інтересів, влади та нерівності у сучасних теоріях. Психологічні моделі поведінки у конфліктних ситуаціях. Роль емоцій і когнітивних спотворень у виникненні конфлікту. Методи запобігання ескалації протистояння.

СРС. Охарактеризувати основні риси конструктивного соціального конфлікту.

Література: Докаш, 2021; Конфліктологія, 2020; Соціологія, 2024.

Тема 3. Афективні механізми конфлікту і роль емоцій у колективній поведінці

Основні питання. Емоції як чинник групової мобілізації та солідарності. Психологічні механізми афективної взаємодії у масових рухах. Вплив колективних емоцій на перебіг соціальних криз. Катарсис, фрустрація і соціальне зараження як форми емоційного реагування. Стратегії емоційного самоконтролю у постконфліктних спільнотах.

СРС. Пояснити, як емоційна динаміка може змінювати характер соціального конфлікту.

Література: Докаш, 2021; Конфліктологія, 2020; Соціологія, 2024.

Тема 4. Кризові процеси в інституційних системах: від легітимності до розпаду

Основні питання. Інституційна довіра як основа стабільності суспільства. Делегітимація влади та зниження нормативного контролю. Соціальна дезінтеграція як наслідок руйнування інституцій. Аномія і втрата орієнтирів у перехідних суспільствах. Шляхи відновлення інституційної ефективності після кризових розладів.

СРС. Навести приклад інституційної кризи та окреслити її соціальні наслідки.

Література: Докаш, 2021; Конфліктологія, 2020; Соціологія, 2024.

Тема 5. Цифрові платформи як агенти соціальної поляризації та конфлікту

Основні питання. Соціальні мережі як середовище політичної мобілізації. Алгоритмічні механізми формування ехо-камер і бульбашок думок. Психологічні ефекти цифрового впливу на поведінку користувачів. Інформаційні війни і маніпуляції як нові форми соціального конфлікту. Цифрова етика і відповідальність платформ.

СРС. Проаналізувати роль соціальних медіа у загостренні суспільних протистоянь.

Література: Докаш, 2021; Конфліктологія, 2020; Соціологія, 2024.

Тема 6. Формування і трансформація громадської думки в умовах соціальних потрясінь

Основні питання. Громадська думка як індикатор соціальної стабільності. Вплив страху, паніки та чуток на масову свідомість. Механізми фреймінгу і праймінгу у створенні колективних уявлень. Моральна паніка як форма суспільного реагування. Роль медіа у стабілізації громадських настроїв.

СРС. Визначити, як засоби масової інформації впливають на динаміку суспільних криз.

Література: Докаш, 2021; Конфліктологія, 2020; Соціологія, 2024.

Тема 7. Демографічна структура соціальних конфліктів (вікові, статеві, поколінняєві розломи)

Основні питання. Демографічні чинники як основа соціальної напруги. Гендерна поляризація і нерівність у кризових контекстах. Поколінняєві відмінності у сприйнятті соціальної справедливості. Біологічні та культурні чинники гендерних і вікових конфліктів. Соціальна роль віку у процесах конфліктної взаємодії.

СРС. Проаналізувати, як поколінняєві відмінності впливають на суспільну згуртованість.

Література: Докаш, 2021; Конфліктологія, 2020; Соціологія, 2024.

Тема 8. Колективна травма і соціальна пам'ять у формуванні посткризових ідентичностей

Основні питання. Колективна травма як механізм соціальної солідарності. Роль пам'яті у подоланні наслідків конфлікту. Інституціоналізація пам'яті у культурних і державних практиках. Забуття і замовчування як форми соціального захисту. Міжпоколінняєве передавання травматичного досвіду.

СРС. Пояснити, як колективна пам'ять може сприяти примиренню після конфлікту.

Література: Докаш, 2021; Конфліктологія, 2020; Соціологія, 2024.

Тема 9. Соціальні технології подолання конфліктів та формування суспільної стійкості

Основні питання. Соціальні технології як інструменти врегулювання конфліктів. Інституційні моделі медіації і фасилітації. Комунікативні практики довіри у публічному просторі. Культурно-символічні ресурси постконфліктного відновлення. Психологічна резильєнтність як чинник суспільної стійкості.

СРС. Розкрити значення соціальних технологій для зміцнення суспільної стійкості.

Література: Докаш, 2021; Конфліктологія, 2020; Соціологія, 2024

VI. ПОЛІТИКА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Опрацьовуючи навчальний матеріал навчальної дисципліни, студенти виконують завдання до семінарських занять, пишуть модульну контрольну роботу та здають усно залік (додатки до силабусу). Ці види робіт сприяють закріпленню та поглибленню теоретичних знань студентами з окремих тем модуля, розвивають навички самостійної роботи з першоджерелами, сприяють формуванню теоретичного соціологічного мислення та уяви.

Відвідування та виконання завдань

Студенту складно буде належно підготуватись до практичного заняття та екзамену, якщо буде пропускати лекції. Для студентів, які бажають продемонструвати відмінні результати навчання, активна робота на лекційних заняттях є необхідною. Однак відпрацьовувати пропущені лекції не потрібно.

Активна участь студента на практичних заняттях є обов'язковою. Рейтинг студента значною мірою формуватиметься за результатами його роботи на практичних (семінарських) заняттях. Кожне пропущене практичне заняття (незалежно від причин пропуску) знижує підсумковий рейтинг студента з дисципліни.

Студенти, які пропустили практичні заняття, можуть не допустити зниження підсумкового рейтингу, своєчасно (протягом семестру) опрацювавши відповідні теми і виконавши завдання, передбачені для пропущених занять. Не треба чекати наближення заліково-екзаменаційної сесії для відповідного спілкування з викладачем. Рекомендуємо звертатися до викладача одразу після підготовки з пропущених тем.

Теми та завдання для практичних занять передбачені силабусом, доступні з особистого кабінету студента в системі «Moodle» або «Кампус».

На лекціях і практичних заняттях допускається використання ноутбуків, смартфонів, письмових нотатків, але лише для цілей, зумовлених темою заняття і відповідним тематичним завданням. Відповідати на питання викладача, читаючи з

екрану смартфона, ноутбуку, підручника чи нотаток не варто. Це свідчить про недостатній рівень підготовки студента до заняття. Відповіді студента можуть спиратись на підручні матеріали, але повинні бути вільними від читання тексту.

Форми роботи

Лекційні та семінарські заняття проводяться відповідно до вимог нормативно-методичних документів і рейтингової системи оцінювання знань студентів. На лекціях використовуються комп'ютерні презентації з висвітленням основних положень тем, з урахуванням тематики занять: з підручників, навчальних посібників та словників по соціології.

На семінарських заняттях студенти обговорюють тексти першоджерел та професійні коментарі щодо їх змісту. Семінарське заняття дає можливість оцінити, з одного боку, рівень підготовки до нього (виступ, участь в дискусії, висловлення власної думки), з іншого – засвоювати завдання модульного контролю. Результати роботи студента оцінюються викладачем згідно діючої бальної системи і свідчать про ефективність контролю роботи студента. Критеріями оцінювання виконання завдань семінарського заняття є: логічна послідовність відповіді; повнота розкриття кожного питання; аналітичність міркувань у відповіді; посилення на джерела; обґрунтованість особистих висновків.

Процедура оскарження результатів контрольних заходів оцінювання

Студенти мають можливість підняти будь-яке питання, яке стосується процедури контрольних заходів та очікувати, що воно буде розглянуто згідно із наперед визначеними процедурами. Для оскарження контрольних заходів студент має подати заяву, у якій має бути вказана причина оскарження, наведені факти упередженості викладача. Викладач повинен обговорити дану заяву зі студентом особисто на консультації. В разі відсутності порозуміння щодо результату контрольного заходу, формується комісія з викладачів кафедри, яка оцінює процедуру проведення контрольного заходу та претензії студента. Комісія може

вирішити провести контрольний захід повторно, або відхилити заяву. Рішення комісії є остаточним та оскарженню не підлягає.

Політика університету

Академічна доброчесність

Політика та принципи академічної доброчесності визначені у розділі 3 Кодексу честі Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського». Детальніше: <https://kpi.ua/code>. (інша необхідна інформація стосовно академічної доброчесності).

Норми етичної поведінки

Норми етичної поведінки студентів і працівників визначені у розділі 2 Кодексу честі Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського». Детальніше: <https://kpi.ua/code>.

Неформальні дистанційні та онлайн курси

За бажанням здобувача, в умовах, що не сприяють регулярному відвідуванню занять, допускається вивчення окремих змістовних частин дисципліни в асинхронному режимі, зокрема через опанування дистанційних курсів та інших форм неформального навчання. Для врахування в рейтинговій системі оцінювання балів за такі курси, вони мають змістовно відповідати певним темам силабусу, а їх проходження узгоджене з викладачем дисципліни. На підтвердження проходження неформального навчання студент має надати відповідний документ (сертифікат) із зазначенням назви курсів та їх обсягу в годинах. Визнання результатів неформальної освіти відбувається у порядку визначеному у відповідному Положенні КПІ ім. Ігоря Сікорського: <https://osvita.kpi.ua/node/179>.

Можливе також використання інших масових відкритих онлайн або офлайн курсів (повністю або частково) за умови погодження їх тематики та змісту з лектором.

Дистанційне навчання

Можливе синхронне дистанційне навчання з використанням платформ для відео-конференцій та освітньої платформи для дистанційного навчання в університеті.

Інклюзивне навчання

Допускається

VII. ОЦІНЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ (PCO)

Контрольні заходи

Рейтинг студента складається з балів, які він отримує за:

- 1) Роботу на семінарських заняттях;
- 2) МКР;
- 3) Умови зарахування заліку.

Розрахунок вагових балів

PCO з навчальної дисципліни складається з суми балів студента за усі виконані контрольні заходи впродовж семестру.

1. Відповіді на семінарських заняттях.

Ваговий бал – 10 балів при відповіді на більшість питань. Максимальна кількість балів на всіх практичних заняттях дорівнює $r_{\text{сем}} = 9 \text{ занять} \times 10 \text{ балів} = 90 \text{ балів}$.

«відмінно» – 8–10 балів – студент отримує при відповіді на всі або більшість питань семінарського заняття. Відповідь вважається повною, якщо студент демонструє глибоке знання матеріалу, логічно і послідовно його викладає, дає обґрунтовані висновки, вільно оперує конкретними даними, переважно надає повні та аргументовані відповіді, висловлює власну позицію з дискусійних питань, демонструє ознаки теоретичного мислення та соціологічної уяви.

«добре» – 5–7 балів – студент бере участь в обговоренні окремих питань плану семінарського заняття, демонструє хороший рівень знання матеріалу.

«задовільно» – 3–4 бали – студент бере участь в обговоренні одного питання плану семінарського заняття або демонструє доволі поверхові знання, не демонструє власної позиції з обговорюваних проблем.

2. МКР. Ваговий бал – 10 балів.

МКР передбачає написання есе за однією з тем, перелік яких наведений у додатку 1.

Оцінювання есе здійснюється за наступними критеріями:

«відмінно» – 9–10 балів – студент формулює точні дефініції, надає теоретично обґрунтовані аргументи щодо теми есе, демонструє власну аргументовану позицію;

«добре» – 7–8 балів – відображається сутність теми, але наявні окремі неточності у відповіді;

«задовільно» – 6 балів – неповна відповідь, наявні суттєві помилки (мінімум 60% виконання завдання);

«незадовільно» – 0–5 балів – некоректна відповідь.

3. Залік. Здобувач може отримати залік за набраною кількістю балів – (семінарські заняття + МКР), або ж скласти залік. Залік може бути зарахованим, якщо здобувач набрав не менше 60 балів із 100 можливих.

Залік передбачає усні або письмові відповіді на 3 питання, перелік яких наведений у додатку 2. Опитування триває від 3 до 5 хвилин. Викладач може задавати будь-які питання зі списку, якщо підсумкові бали та оцінка викликають дискусії зі студентом.

Критерії оцінювання усної відповіді (у разі додаткового опитування викладачем).

100-95 балів – студент відповідає на майже всі питання заліку, демонструє глибоке знання матеріалу, логічно і послідовно його викладає, дає обґрунтовані висновки, вільно оперує конкретними даними, висловлює власну позицію з дискусійних питань, демонструє ознаки теоретичного мислення та соціологічної уяви.

94-85 балів – студент відповідає на більшість питань, демонструє хороший рівень знання матеріалу.

84-75 балів – студент відповідає на приблизно половину питань, демонструє доволі поверхневі знання.

74-65 балів – студент відповідає на окремі питання, демонструє поверхневі знання матеріалу, не має чіткої власної позиції.

64-60 балів – студент відповідає лише на окремі питання, не має власної позиції, допускає суттєві неточності.

Заохочувальні бали:

Написання тез на конференцію – 5 балів. Написання та публікація статті з проблеми, що вивчаються в рамках навчальної дисципліни у фаховому журналу не нижче категорії Б – 5-10 балів. Участь у 2 турі Всеукраїнської олімпіади – 10 балів. Активна робота на лекціях: участь у дискусіях над проблемними питаннями – 1-2 б.

Максимальна сума заохочувальних балів не може перевищувати 20 балів. Заохочувальні бали зараховуються понад набраний рейтинг, але підсумковий бал не може перевищувати 100.

Умови позитивної проміжної атестації:

Для отримання «зараховано» з першої проміжної атестації студент повинен мати не менше ніж 12 балів, для отримання «зараховано» з другої проміжної атестації студент повинен мати не менше ніж 24 бали.

Умови допуску до заліку:

Умовою допуску студента до заліку є отримання попередньої рейтингової оцінки не менше як 24 бали.

Таблиця відповідності рейтингових балів оцінкам за університетською шкалою:

<i>Рейтингова оцінка здобувача (бали)</i>	<i>Університетська шкала оцінок рівня здобутих компетентностей (результатів навчання)</i>
100-95	Відмінно
94-85	Дуже добре
84-75	Добре
74-65	Задовільно
64-60	Достатньо
Менше 60	Незадовільно

Можливі відмітки у відомості семестрового контролю:

Не допущено	Невиконання умов допуску до семестрового контролю
Усунено	Порушення принципів академічної доброчесності або морально-етичних норм поведінки
Не з'явився	Здобувач, був допущений, але не з'явився на підсумковий контроль

VIII. Рекомендована література

Основна література

1. Докаш В. І. Конфліктологія та медіація : навч. посіб. Чернівці ; Львів : Новий Світ – 2000, 2021. 249 с.
2. Петрінко В. С. Конфліктологія : курс лекцій, енциклопедія, програма, таблиці. Ужгород : УжНУ «Говерла», 2020. 360 с.
3. Лукашевич М. П., Туленков М. В., Яковенко Ю. І. Соціологія. Основи загальної, спеціальних та галузевих теорій : підручник. Київ : Каравела, 2024. 544 с.
4. Волянчук Н. Ю., Ложкін Г. В., Винославська О. В. та ін. Соціальна психологія : навч. посіб. для здобувачів ступеня бакалавра. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2024. 595 с. URL: <https://ela.kpi.ua/items/c047fef0-8cdb-46fa-aa4c-c7b4e6a41250>.
5. Соціально-психологічна природа конфлікту: навчально-методичний посібник. Укладений: Візнюк І. М., Долинною А. С., Долинним С. С. Вінниця : Вид-во ТОВ «Друкарня ДрукПЛЮС», 2025. 146с.

Допоміжна

1. Орап М. О., Вершигора С. І. Теоретичний аналіз понять «конфлікт» та «конфліктна поведінка особистості». Наукові записки. Серія: Психологія. 2025. № 1. С. 94–100. URL: <https://doi.org/10.32782/cusu-psy-2025-1-12>.
2. Француз А. Й., Марина Ю. Ю. Медіація, як сучасний спосіб вирішення конфліктів в умовах воєнного стану. Legal Bulletin. 2023. С. 64–72. URL: <https://doi.org/10.31732/2708-33X-2023-07-64-72>.
3. Кацьора О. Проблеми та стан розвитку медіації в Україні. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2021. Т. 24, № 7–8. С. 21–25. URL: <https://doi.org/10.15421/172174>.
4. Brummans B. H. J. M., Higham L., Cooren F. The work of conflict mediation: Actors, vectors, and communicative relationality. Human Relations. 2022. Vol. 75, No. 4. P. 764–791. URL: <https://doi.org/10.1177/0018726721994180>.

5. Синюк О. Управління соціальними конфліктами: підходи до вирішення та профілактики. Економіка та суспільство. 2024. № 65. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-65-148>.

6. Ввічливість С. Медіація як спосіб вирішення соціальних конфліктів. Humanitas. 2022. № 4. С. 69–77. URL: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2022.4.10>.

Додаток 1**Завдання до МКР****Написання есе (до 5 сторінок)****Тема на вибір:**

1. Чи може соціальний конфлікт мати конструктивний характер для розвитку суспільства?
2. Як соціальні мережі впливають на формування і динаміку сучасних конфліктів?
3. Які психологічні механізми сприяють ескалації конфліктів у кризових суспільствах?
4. Як довіра і соціальний капітал впливають на стійкість спільнот під час криз.
5. Чому колективна пам'ять є важливою умовою постконфліктного примирення.
6. Яким чином емоції та афекти формують групову поведінку під час соціальних протестів.
7. Як цифрові технології можуть бути використані для посередництва у конфліктах і підтримки діалогу.

При написанні есе продемонструвати власну позицію по темі есе та проблемах, що підіймаються у публікаціях, та дотримуватись наступної структури:

Вступ. Перші кілька речень повинні визначити тему есе та власну позицію автора щодо досліджуваної проблеми.

Основна частина. У цій частині слід розгорнути аргументи на підтримку власної позиції, спираючись на теоретичні концепції та приклади з відповідної літератури.

Висновки. У цій частині слід навести узагальнюючі висновки та власну оцінку досліджуваної проблеми. Якими є пропозиції або рекомендації щодо її подальшого вивчення?

Список літератури. Якщо ви використовували будь-які джерела для свого есе, то необхідно їх вказати у списку літератури. В такому разі в тексті обов'язковими є посилання на використану літературу, наприклад [3, с. 5], що означає посилання на джерело під №3 у списку літератури на с. 5. Посилання на електронні джерела (інтернет-статті, відео) не маркуються сторінкою. Тоді посилання оформлюється (як приклад) таким чином: [4], що означає посилання на джерело під №4.

Додаток 2**Питання до заліку**

1. Що є предметом соціології конфліктів і криз, і чому ці явища вважаються системними показниками соціальних трансформацій?
2. Як визначається поняття «соціальний конфлікт» у сучасній соціології?
3. Чим відрізняється соціальний конфлікт від соціальної напруги та соціальної кризи?
4. Яке місце конфлікту в структурі соціальної дії за Г. Зіммелем?
5. Як Е. Дюркгайм пояснював кризові процеси в суспільстві через поняття аномії?
6. Як У. Бек трактує суспільство ризику і його зв'язок із соціальними конфліктами?
7. У чому полягає суть системного підходу до конфлікту у теорії Н. Лумана?
8. Як Т. Парсонс описував поняття «кризової ситуації» у структурно-функціональному аналізі?
9. Які психологічні чинники формують динаміку індивідуальної кризи?
10. Як концепція В. Франкла про «смислову кризу» пояснює поведінку людини в період соціальних потрясінь?
11. Які типи соціальних конфліктів виділяють сучасні соціологи?
12. У чому полягає відмінність між вертикальними та горизонтальними конфліктами?
13. Що таке легітимність конфлікту у теорії Р. Дарендорфа?
14. Як Л. Козер визначав функціональний потенціал конфлікту?
15. Що є основною причиною ескалації конфлікту за Дж. Бертоном?
16. Як когнітивні спотворення впливають на перебіг соціального конфлікту?
17. Які стадії розвитку конфлікту виділяють у сучасній конфліктології?
18. Що таке «ескалація» і «деескалація» конфлікту?
19. Які є базові стратегії поведінки у конфліктній ситуації за К. Томасом?

20. Як теорія ігор використовується для моделювання конфліктних ситуацій?
21. Які афективні механізми лежать в основі колективної поведінки під час протестів?
22. Що таке «соціальне зараження» у теоріях масової поведінки?
23. Як пояснюється феномен фрустрації у контексті агресії та конфлікту?
24. У чому полягає психоаналітичне розуміння афекту у соціальних процесах?
25. Як емоції сприяють колективній мобілізації?
26. У чому полягає різниця між афективним катарсисом і раціональним примиренням?
27. Як соціальні інститути забезпечують стабільність і запобігають конфліктам?
28. Які чинники призводять до інституційної кризи та делегітимації влади?
29. У чому полягає феномен інституційної дезінтеграції в посттоталітарних суспільствах?
30. Як поняття «анонімна влада» (за Е. Фроммом) пов'язане з кризою довіри?
31. Як аномія проявляється в умовах сучасних соціальних змін?
32. Які симптоми соціальної дезорганізації вказують на кризу інституцій?
33. Як цифрові технології змінюють структуру соціальних конфліктів?
34. Що таке «алгоритмічні бульбашки» і як вони впливають на поляризацію суспільства?
35. Як феномен «ехо-камер» впливає на громадську думку?
36. У чому полягає концепція «digital populism» у сучасних дослідженнях?
37. Як соціальні мережі стають інструментом протестної мобілізації?
38. Які ризики несе інформаційна війна для соціальної стабільності?
39. Що означає поняття «цифрова агресія» в контексті соціальних конфліктів?
40. Як моральна паніка виникає внаслідок медіа-ефектів?
41. Що таке громадська думка і які функції вона виконує в суспільстві?

42. Як теорія «спіралі мовчання» Е. Ноель-Нойманн пояснює поведінку масової аудиторії?

43. Як фреймінг впливає на сприйняття соціальних подій?

44. Що таке праймінг і як він діє у процесі політичної комунікації?

45. Як маніпулятивні технології у ЗМІ впливають на розвиток соціальних криз?

46. Як формується колективна пам'ять у процесі постконфліктного відновлення?

47. Що таке теорія культурної травми Джеффри Александера?

48. Як міжпоколіннєве передавання травми впливає на ідентичність спільнот?

49. У чому полягає соціальна функція забуття та замовчування у процесах відновлення?

50. Як меморіальні практики сприяють подоланню соціальних розломів?

51. Як психологія пояснює процес трансформації колективної травми в ресурс розвитку?

52. Що таке суспільна стійкість і які її ключові параметри?

53. Як поняття «резильєнтність» використовується у соціологічних дослідженнях?

54. Яку роль відіграють соціальні технології у формуванні суспільної стійкості?

55. У чому полягає значення комунікативної дії (Ю. Габермас) для врегулювання конфліктів?

56. Як фасилітація і медіація сприяють розв'язанню конфліктних ситуацій?

57. Які відмінності між примиренням, компромісом і консенсусом у процесах конфліктного регулювання?

58. Як культурно-символічні ресурси допомагають подолати наслідки соціальних криз?

59. Яке значення мають громадські ініціативи і локальні спільноти у відновленні після конфлікту?

60. Як мистецтво і культура можуть виступати соціальними технологіями примирення?

61. У чому полягає роль емоційного інтелекту у попередженні конфліктів?

62. Як теорія соціального капіталу (П. Бурдьє, Р. Патнем) пояснює формування довіри?

63. Яке значення має довіра у забезпеченні соціальної стійкості?

64. Як психологічна підтримка і колективне переживання впливають на посткризову адаптацію?

65. Які фактори формують готовність суспільства до примирення після масштабних потрясінь?

66. Як поєднуються інституційні, культурні та психологічні механізми подолання конфліктів?

67. У чому полягає взаємозв'язок між соціальною політикою, безпекою і резильєнтністю суспільства?

68. Як наукове вивчення конфліктів допомагає прогнозувати соціальні ризики?

69. Які методи соціології можуть бути використані для дослідження динаміки кризових процесів?

70. Які міждисциплінарні підходи є найефективнішими для аналізу соціальних конфліктів у сучасних умовах?